

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 72

Започаткована 1967 р.

УДК 159.9(082)

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання медичної, соціальної психології, психодіагностики та психологічного консультування. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020р. Категорія «Б»)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 30.05.2022 р.)

Редакційна колегія:

Валентина Миколаївна Павленко,

(**головний редактор**), кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Світлана Германівна Яновська,

(**відповідальний редактор**), кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Сергій Арнольдович Гірик,

(**технічний секретар**), кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Алла Борисівна Коваленко, доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Олександр Суренович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Оксана Володимирівна Кузнецова, кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри педагогіки та технологій неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради».

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна.

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ніна Вікторівна Підбуцька, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зязюна Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Ірина Данилівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія.

Віктор Володимирович Плохих, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Олександр Давидович Резник, доктор філософських наук (психологія), старший науковий співробітник регіонального центру досліджень зловживання алкоголем і наркотиками (RADAR), університет Бен-Гуріона в Негеві, Ізраїль.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 419, тел. 057-707-51-70.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ No 22053-11953P від 21.12.2015

Вісник індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), DOAJ та Index Copernicus

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2022

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

THE JOURNAL

of V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 72

Founded 1967

Kharkiv – 2022

The “Visnik” contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, social psychology. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

“Visnik” is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine No 886, of 02.07.2020. Category «B»)

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol No 9 of 30.05.2022)

Editorial Board:

V. Pavlenko, (Chief Editor), Candidate of Psychological Science, Professor, Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Yanovska, (Deputy Editor), Candidate of Psychological Science, Associate Professor of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Hirnyk, (Technical Secretary), Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Senior Researcher, Department of Medical Physics and Biomedical Nanotechnologies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2a, ave. Academician Glushkov, 03680, Kyiv, Ukraine.

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

O. Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education, Ukraine.

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskiyh St., Kharkov, 61002, Ukraine.

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems. I.A. Zyzyna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine.

V. Plokhikh, Doctor of Psychology, Professor of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Department of Psychology, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova Street, 4, LV-1019, Riga, Latvia.

A. Reznik, Ph.D (Psychology), Senior Research Associate Ben Gurion University of the Negev, Regional Alcohol and Drug Abuse Research (RADAR) Center, Israel.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 419, tel. 8-057-707-51-70.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.

The certificate of state registration KB No 22053-11953P from 21.12.2015

“Visnik” is being indexed in international scientometric databases Google Scholar, DOAJ and Index Copernicus

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Зуєв І. О., Беляєва К. Ю., Міланіна А. С. ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ВИРАЖЕНИМ ПІЗНАВАЛЬНИМ МОТИВОМ	7
Іванова О. Ф., Бондаренко А. В. ВПЛИВ НЕГАТИВНИХ СПОГАДІВ ОСОБИСТОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ	15
Луценко О. А., Артюхова В. В., Зімовін О. І., Вербовата В. М. ЯКОСТІ РОМАНТИЧНИХ СТОСУНКІВ ТА ЕМОЦІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГЕТЕРО- ТА ГОМОСЕКСУАЛЬНИХ ПАР – ЧИ ПО - ІНШОМУ КОХАЮТЬ В ЖІНОЧІЙ СЕКСУАЛЬНІЙ МЕНШОСТІ ?	26
Яновська С. Г., Туренко Р. А., Кононенко Н. М., Білоус Н. С., Закутня І. В. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАСНОЇ ЖАДІБНОСТІ ТА ЇЇ ОЦІНКИ В ІНШИХ	35

НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ

Ронжес О. Є. ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ НЕЙРОКОМП'ЮТЕРНОГО ІНТЕРФЕЙСУ	44
---	----

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Крейдун Н. П., Харченко А. О., Наливайко О. О., Севост'янов П. О., Зотова А. М., Невоенна О. А., Яворовська А. М., Лук'янова В. Д. ЕМОЦІЙНА СФЕРА ЖІНОК, ЯКІ ТРИВАЛИЙ ЧАС ПЕРЕБУВАЮТЬ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ	52
---	----

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

Гімаєва Ю. А., Маркіна А. Ю. ЗВ'ЯЗОК КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ З СТИЛЯМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЮ ЗРІЛІСТЮ У ХЛОПЦІВ ТА ДІВЧАТ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ	59
--	----

CONTENT
PERSONALITY PSYCHOLOGY

I. Zuev, K. Beliaeva, A. Milanina	
PERSONAL IDENTITY OF SENIOR PUPILS IN CONNECTION WITH THEIR COGNITIVE MOTIVES.....	7
O. Ivanova, A. Bondarenko	
THE IMPACT OF NEGATIVE PERSONALITY MEMORIES ON THE FEATURES OF SELF-PERCEPTION	15
O. Lutsenko, V. Artiukhova, O. Zimovin, V. Verbovata	
THE QUALITIES OF ROMANTIC RELATIONSHIPS AND EMOTIONAL CREATIVITY OF HETERO- AND HOMOSEXUAL COUPLES REPRESENTATIVES - DO THEY LOVE DIFFERENTLY IN THE FEMALE SEXUAL MINORITY?	26
S. Yanovskaya (Ivanovska), R. Turenko, N. Kononenko, N. Bilous, I. Zakutnya	
AGE FEATURES OF OWN GREED DETERMINATION AND ITS ASSESSMENT IN OTHER	35

NEUROPSYCHOLOGY

O. Ronzhes	
IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF LEARNING WITH THE HELP OF NEUROCOMPUTER INTERFACE	44

HEALTH PSYCHOLOGY AND CLINICAL PSYCHOLOGY

N. Kreydun, A. Kharchenko, O. Nalyvaiko, P. Sevostianov, L. Zotova, O. Nevoenna, L. Iavorovska, V. Lukianova	
THE EMOTIONAL SPHERE OF WOMEN STAYING IN THE ANTI-TERRORIST OPERATION ZONE FOR A LONG TIME.....	52

DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Yu. Gimayeva, A. Markina	
INTERCONNECTIONS BETWEEN COPING STRATEGIES, STYLE OF SELF-REGULATION AND PERSONAL MATURITY IN BOYS AND GIRLS OF STUDENT AGE.....	59

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

DOI 10.26565/2225-7756-2022-72-01
УДК 159.922.74-053.66

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ
З ВИРАЖЕННЯМ ПІЗНАВАЛЬНИМ МОТИВОМ

Ігор Олександрович ЗУЄВ

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0001-6066-4878>

E-mail: zuev_ia@ukr.net

Карина Юріївна БЕЛЯЄВА

кандидат педагогічних наук, практичний психолог-методист Комунального закладу «Безлюдівський юридичний ліцей імені

І. Я. Підкопая Безлюдівської селищної ради»

Україна, Харківська область, Харківський район, смт Безлюдівка, вул. Перемоги, 144 А

E-mail: k.yu.belyaeva@gmail.com

Анастасія Сергіївна МІЛАНІНА, учениця 11 класу Комунального закладу «Безлюдівський юридичний ліцей імені І. Я. Підкопая Безлюдівської селищної ради»

Україна, Харківська область, Харківський район, смт Безлюдівка, вул. Перемоги, 144 А

E-mail: nastyatonica@gmail.com

Метою роботи є вивчення особистісної ідентичності старшокласників з урахуванням вираженості їх пізнавального мотиву. Ідентичність розглянуто як усвідомлення самототожності, цілісності та безперервності власної особистості. Розвиток особистісної ідентичності є процесом постійного усвідомлення своєї унікальності, самобутності та неповторності. В емпіричному дослідженні виявлено, що в учнів з низьким рівнем пізнавального мотиву переважає рефлексивне та фізичне «Я», з середнім рівнем – рефлексивне, соціальне та комунікативне, з високим рівнем – фізичне та діяльне. Для респондентів загалом характерний статус особистісної ідентичності – псевдоідентичність. Для учнів з низьким рівнем пізнавального мотиву характерна дифузна ідентичність, а для старшокласників з високим рівнем пізнавального мотиву характерний мораторій, тобто криза ідентичності, що супроводжується прагненням активно розв'язати проблеми, самовизначитись та використовувати для цього різні варіанти поведінки. Виявлено, що в учнів з низьким рівнем розвитку пізнавального мотиву формування діяльного «Я» пов'язано з передчасною ідентичністю, а в учнів з високим рівнем пов'язано з досягнутою ідентичністю. Пізнавальний мотив може виступати позитивним чинником розвитку самоідентичності старшокласників.

Ключові слова: особистісна ідентичність, компоненти ідентичності, пізнавальні мотиви, пізнавальні інтереси, старшокласники.

Як цитувати: Зув, І., Беляєва, К., Міланіна, А. (2022). Особливості особистісної ідентичності старшокласників з вираженим пізнавальним мотивом. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 7-14.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-01>

In cites: Zuev, O., Belyaeva, K., Milanina, A. (2022). Personal Identity of Senior Pupils in Connection with Their Cognitive Motives. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, (72), 7-14. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-01>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Перебування людини в ситуації життєвих змін супроводжується пошуком нових смислів, нових цілей та стратегій їх досягнення, а складні життєві обставини вимагають життєвого вибору і спонукають до прийняття нестандартних рішень. Тому, сьогодні науковцями усвідомлена необхідність теоретико-прикладного розгляду проблеми адаптації особистості до сучасних умов життя як свідомого процесу становлення, прояву та трансформації ідентичності в період життєвих змін.

Одним із напрямів вирішення поставленої проблеми виступає дослідження ідентичності як динамічного переживання внутрішньої цілісності

та безперервності особистості, психологічні особливості якого в умовах суспільної реконструкції визначають специфіку ідентифікації особистості. Актуальність вивчення проблеми становлення особистісної ідентичності в ранній юності зумовлена активізацією у даний період внутрішньої потреби старшокласників самовизначитись, усвідомити свою роль і позицію в колективі та суспільстві, зрозуміти себе і власні можливості, інтегрувати минулий досвід, тобто сформувати зрілу особистісну ідентичність.

Аналіз досліджень і публікацій за темою. Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що

постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Це новоутворення розкривається через поняття «ідентичність».

У працях Е. Еріксона концепція ідентичності отримала теоретичне обґрунтування. При цьому автор розуміє під ідентичністю «гіпотетичну цілісну картину суб'єктності, стійке відчуття «Я – той самий» (Еріксон, 1996, с.24). Разом із цим Е. Еріксон підкреслює, що досягнення ідентичності – це низка свідомих рішень щодо своєї ціннісної позиції в соціумі, пошук соціальних основ особистої визначеності та стійкості, вибір рольової та групової належності» (Еріксон, 1996, с. 25]. На нашу думку таке тлумачення за змістом близьке до поняття «самовизначення», яке виражає ціннісно-вольовий аспект становлення особистості. У цьому сенсі ідентичність – це усвідомлення самототожності, цілісності та безперервності власної особистості. Дія механізму ідентичності забезпечує особистості збереження власної постійності та сталості в умовах безперервних змін оточуючого соціального середовища та внутрішньоособистісних (динаміка поглядів, цінностей, спрямованості та інше) (Гищенко, 2013).

Розроблене Дж. Марсія поняття зрілої ідентичності означає становлення відчуття самоідентичності, тобто власної визначеності та готовності до самореалізації. Тільки зріла ідентичність особистості молодшої людини дозволяє брати на себе відповідальність за свої вчинки, довіряти світу, самостійно вирішувати свої життєві конфлікти, бути ініціативним та компетентним (Обухова, 1995).

За визначенням І. С. Кона, особистісна ідентичність індивіда – це усвідомлення ним власної самостійності, «відрефлексованої» у термінах власної біографії. Наявність особистісної ідентичності суб'єкта виявляється у його «здатності підтримувати та продовжувати власний наратив як історію свого «Я», що зберігає цільність, не зважаючи на зміни окремих його компонентів» (Кон, 1989, с.36).

Роботи, присвячені вивченню ідентичності як показника психічного здоров'я (Е. Еріксон, К. Хорні), здатності до самоактуалізації (А. Маслоу), переживання індивідуальності (Е. Фромм, Ю. Хабермас), умови освоєння суспільного та індивідуального простору (Е. Еріксон, Д. Фельдштейн), основи самовизначення (Т. Буякас).

Важливим для нашого дослідження є підхід сучасної дослідниці Б. Іваненко, яка розглядає ідентичність особистості як баланс між внутрішньо незмінною й унікально-неповторною

природженою сутністю людини та можливостями пізнання й реалізації цієї природи, яка зумовлює відчуття особистістю своєї цілісності й гармонійності функціонування в соціумі (Іваненко, 2020, с. 53).

Пізнавальні мотиви формуються в процесі становлення ідентичності особистості, яка на думку сучасної дослідниці С. Ревенко є результатом самоусвідомлення та самовизначення свого «Я». Наслідком цих процесів, на думку авторки, є динамічна система уявлень людини про себе, оцінок своїх дій, думок, почуттів, моральності й інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе як особистості, свого місця в житті, відчуття особистісної цінності всього того, що входить у сферу «Я» (Ревенко, 2013).

В підлітковому віці виникає і у юнацькому загострюється проблема вибору життєвих цінностей, сформованості внутрішньої позиції стосовно себе («Хто Я?», «Яким Я повинен бути?»), стосовно інших людей «ідентичність» як завершального етапу в процесі розвитку особистості, а також розуміння ідентичності як тієї реальності, до якої завжди прагне людина задля відчуття гармонії, впевненості в собі та суспільстві, що становить об'єкт її постійного пошуку (Музиченко, 2008).

Пізнавальні мотиви та інтереси як психологічні явища виникають на основі пізнавального захоплення (прагнення) до тієї чи іншої сфери дійсності. У процесі розвитку вони можуть перерости у стійку особистісну потребу в активній діяльності (Обухова, 1995).

Пізнавальний мотив відображає вищий етап розвитку пізнавальної діяльності особистості. Пізнавальний мотив є могутнім засобом успішного навчання і виховання, необхідною умовою досягнення позитивних результатів. Він пов'язаний з її намаганням самостійно розв'язати проблемне питання. При цьому в центрі уваги – проблема, а не готові знання. Суміжне поняття теоретичний інтерес характеризується спрямованістю учня не лише на глибоке і міцне засвоєння знань, пізнання закономірностей та опанування теоретичних основ, а й на застосування їх на практиці. Теоретичний інтерес виникає у старших підлітків та юнаків тоді, коли в них формуються наукові погляди, переконання, стійкий світогляд (Маляр, Ваколя, 2021).

Пізнавальний інтерес являє собою інтегральне утворення особистості. Він має складну структуру, яку складають як окремі психічні процеси (інтелектуальні, емоційні, регулятивні), так і об'єктивні і суб'єктивні зв'язку людини зі світом, виражені у відносинах. Одні дослідники підходять до інтересу як до феномену, що має власну психологічну природу. Інші розглядають

пізнавальний інтерес як різновид мотиву або як відношення особистості.

Ми ґрунтуємося на дослідженнях пізнавального мотиву й інтересу в працях О. К. Дусавицького, на думку якого в інтересі людина цілісна, і ця цілісність є найважливішою характеристикою інтересу. Інтерес є загальне ставлення індивіда до світу, в якому виявляється цілісність його особистості. Автор упевнений в тому, що людину зі світом пов'язує саме інтерес (Дусавицький, 1996).

Інтерес носить предметний характер, тобто завжди спрямований на якийсь предмет інтересу (цікавий предмет). Істотна характеристика інтересу – його усвідомленість. Відсутність усвідомленості в своїх істотних інтересах призводить до життєвих помилок: у виборі професії, супутника життя тощо. О. К. Дусавицький виділяє особистісний інтерес (виражає життєві відношення та смисли особистості) і корисливий інтерес (коли використовують іншу людину для досягнення власних цілей) (Дусавицький, 1996).

Пізнавальні мотиви за мають внутрішній характер, вони спрямовані на зміст матеріалу, найбільш суттєве в ньому, а не на зовнішні друкорядні ознаки. В дослідженнях автора доведено, що формування пізнавальних мотивів й інтересів у школярів відбувається за рахунок розвитку широти, стійкості та змістовності інтересів. Пізнавальний інтерес як правило носить інтелектуальний, пошуковий характер. Розвиток пізнавального інтересу безперервно збуджується питаннями, завданнями, активні пошуки відповідей на які й складають проникнення вглиб предмета. Крім того він забарвлює емоціями розумову, інтелектуальну діяльність. Пізнавальний мотив і пізнавальний інтерес також обов'язково пов'язані з вольовою спрямованістю особистості до продуктивної діяльності (Дусавицький, 1996).

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Особистісна ідентичність все більше привертає увагу психологів і педагогів. Поряд з цим недостатньо представлені дослідження ідентичності з урахуванням сформованості пізнавальних мотивів старшокласників. Між тим зв'язок особистісної ідентичності з пізнавальними мотивами представляється нам очевидним. Так, вагомим чинником у процесі вибору майбутньої професії є пізнавальний інтерес як важливий мотив діяльності особистості. Формування ідентичності є тривалим і складним процесом, який залежить від прийняття індивідом власних рішень (криза ідентичності), а також від взяття на себе зобов'язань щодо здійсненого вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності.

У старшому шкільному віці відбувається становлення світогляду юнаків, адекватного,

систематизованого світосприймання, що пов'язано з розвитком різнобічності та гармонійності їхніх пізнавальних інтересів, які формуються під впливом вікових особливостей розвитку і освітнього процесу. У сучасній психолого-педагогічній літературі недостатньо розглядаються теоретичні і практичні проблеми цілеспрямованого формування пізнавальних мотивів як основи самопізнання і саморозвитку підлітків та старшокласників. Особливої важливості при цьому набуває врахування тих мотиваційних утворень, які вже сформувалися на певному віковому етапі та утворили тісні взаємозв'язки, використовуючи які можна оптимізувати процес розвитку інтересу до певних галузей знань. Питання розвитку інтересу в психології розглядається в працях різних науковців, проте питанню вираженості пізнавальних мотивів й інтересів з урахуванням особливостей ідентичності приділено недостатньо уваги, що й викликає необхідність проведення спеціального дослідження.

Мета дослідження: вивчити особистісну ідентичність старшокласників з урахуванням вираженості їх пізнавальних мотивів.

Згідно меті визначено завдання дослідження: 1) проаналізувати наукову літературу з досліджень особистісної ідентичності в зв'язку з пізнавальними мотивами старшокласників; 2) виявити і порівняти особливості особистісної ідентичності старшокласників з різним рівнем розвитку пізнавальних мотивів; 3) вивчити зв'язки між статусом ідентичності та її змістовними характеристиками у старшокласників з різним рівнем розвитку пізнавальних мотивів.

Методи дослідження. У дослідженні використано: методіку вивчення мотивів навчальної діяльності учнів (Б. К. Пашнев), тест «Хто Я?» (Кун – Мак-Партленд), методіку «Визначення особистісної ідентичності» (Л. Б. Шнейдер), методіку В. Юрєвича «Пізнавальна потреба» (експертна оцінка).

Використані статистичні методи: Н-критерій Крускала-Уолліса і коефіцієнт кореляції Пірсона.

Характеристика вибірки. Респонденти в дослідженні – учні 9 – 11 класів Безлюдівського юридичного ліцею імені І. Я. Підкопая Харківської області, усього 125 респондентів, з яких виявлено учнів з вираженим пізнавальним мотивом, середнім рівнем сформованості пізнавального мотиву та з низьким рівнем. Дослідження проведено в жовтні – грудні 2021 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку емпіричного дослідження виявлено співвідношення виразності мотивів у старшокласників та розподіл респондентів за рівнем виразності саме пізнавального мотиву.

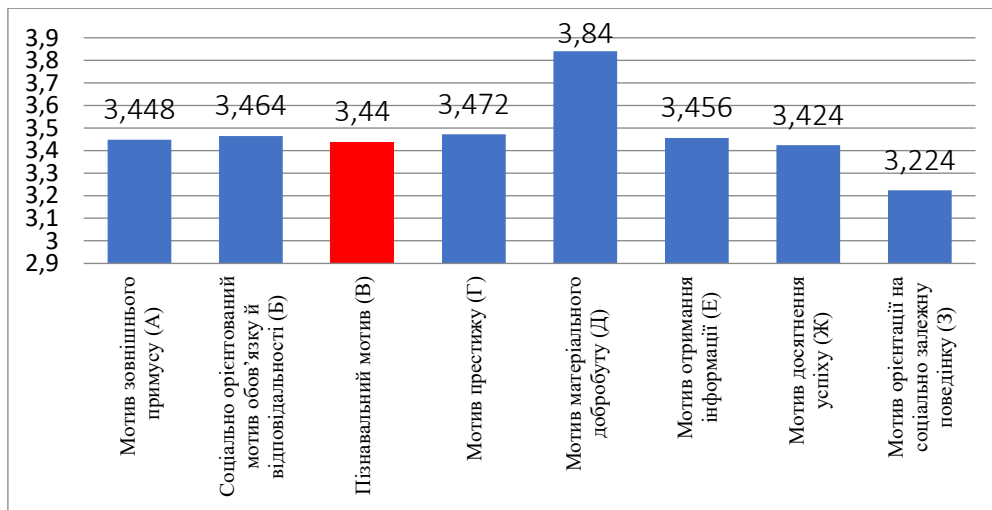

Рис. 1. Результати вивчення мотивів (середні бали)

Як бачимо з рисунку 1 в учнів старших класів переважає мотив добробуту, що є цілком очікуваним результатом, оскільки здобувачі освіти старшої школи знаходяться на етапі професійного самовизначення, тому більшість з них орієнтується на престижні професії, оволодіння якими дає матеріальне забезпечення. Мотив досягнення престижу теж є достатньо вираженим. Щодо пізнавального мотиву, то в учнів виявлено середній

рівень вираженості. Це підтверджується й розподілом респондентів за результатами методики В. Юрєвича «Пізнавальна потреба» (експертне оцінювання респондентів вчителями-предметниками та класними керівниками), на рисунку 2.

Далі зроблено порівняння компонентів «Я» в групах учнів з різним рівнем вираженості пізнавального мотиву: низьким, середнім, високим.

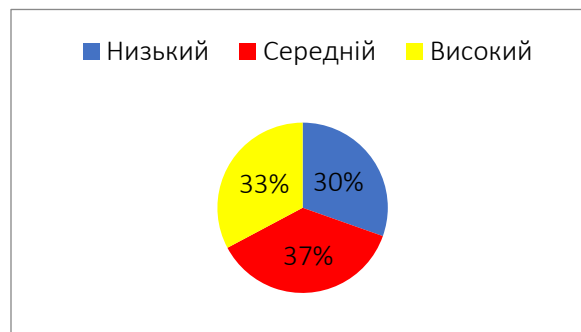

Рис. 2. Співвідношення рівнів розвитку пізнавального мотиву навчальної діяльності (за Б. Папнєвим) старшокласників (у %)

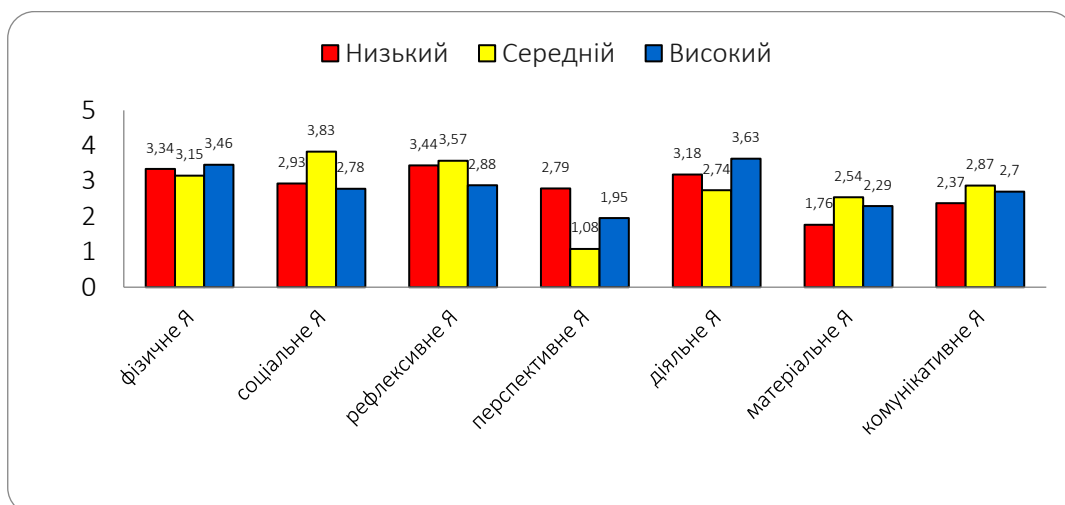

Рис. 3. Вираженість компонентів «Я» серед старшокласників з різним рівнем пізнавального мотиву (у середніх балах)

Загалом для всієї вибірки помітним є вираження соціального, фізичного, рефлексивного та діяльного «Я». Порівняно низьким виявився результат матеріального «Я», що можна пояснити відсутністю матеріальної автономії старшокласників від батьків. Звертає на себе увагу загалом недостатня сформованість перспективного «Я» у наших респондентів, що висвітає недостатню спрямованість у майбутнє. Тим самим у старшокласників переважає усвідомлення власного соціального положення, фізичних даних та схильності до рефлексії.

Порівняльний аналіз виявляє, що в учнів з середнім рівнем пізнавального мотиву порівняно з іншими виділяється соціальне «Я». Вони порівняно більш чутливі до соціальних ролей, соціального статусу, поведінки в соціумі. Цікаво, що перспективне

«Я» виділяється в учнів з низьким рівнем пізнавального мотиву. Вони порівняно з іншими більше розмірковують про майбутнє життя й відповідно менш зорієнтовані на теперішнє. В учнів з високим рівнем пізнавального мотиву виділяється діяльнісне «Я», для них рефлексія в порівняно більшій мірі пов'язана з видами діяльності, в які вони залучені, з навчанням, творчістю тощо.

Результати порівняльного дослідження особистісної ідентичності респондентів свідчать про наступне. Для вибірки загалом найбільш характерна псевдоідентичність. Менш характерні мораторій, дифузна та досягнута ідентичності. Тобто респонденти в цілому неадекватно сприймають й оцінюють власну особистість (перебільшують унікальність або навпаки стереотипізують), їхні механізми самоідентифікації порушені.

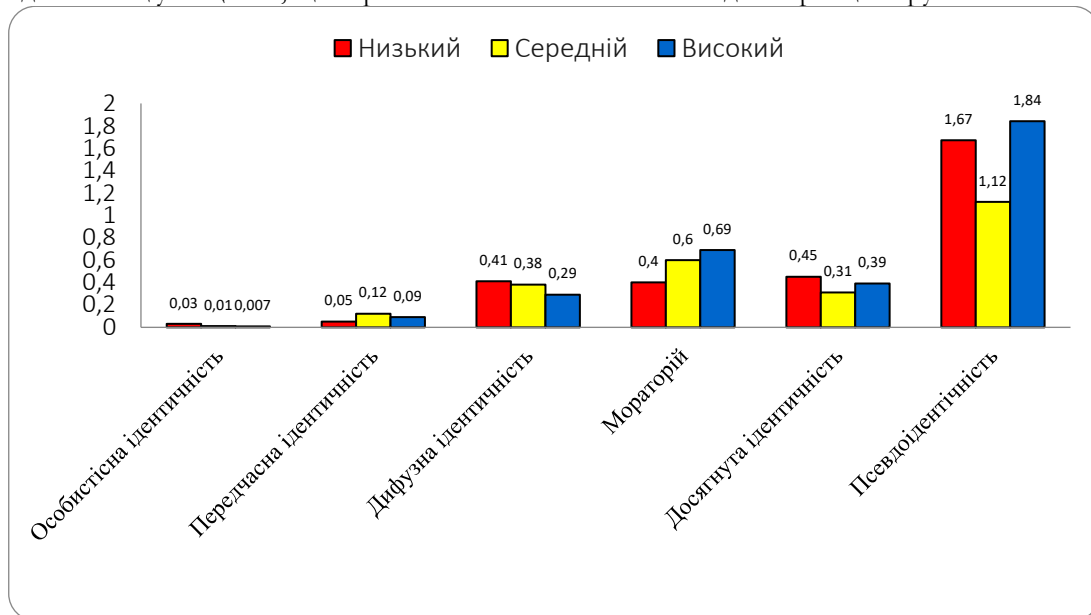

Рис. 4. Виразність видів особистісної у старшокласників з різною вираженістю пізнавального мотиву

Порівняльний аналіз виявляє, що для учнів з середнім рівнем пізнавального мотиву порівняно з іншими псевдоідентичність найменш характерна, вони менше викривляють власну ідентичність. Для учнів з низьким рівнем пізнавального мотиву порівняно з іншими характерна дифузна ідентичність, що виявляє «розмитість» життєвих цілей, цінностей, переконань. Оскільки у цих учнів недостатньо сформований мотив до пізнання нового за межами програми, процес навчання у школі для них здається важким та нецікавим, тому має місце незадоволеність собою та недооцінка своїх можливостей.

Варто звернути увагу на показники мораторію в учнів з високим рівнем пізнавального мотиву. Мораторій характеризується кризою ідентичності, що супроводжується прагненням активно розв'язати проблеми та використовувати для цього різні варіанти. Тим самим наявність пізнавального

мотиву супроводжується активними спробами досягти справжньої власної ідентичності. Можна зазначити, що принаймні для частини респондентів характерна особистісна тенденція цього віку поступово відходити від «нав'язуваної» ідентичності під впливом зовнішніх чинників.

Разом із тим явище високої псевдопозитивної ідентичності у старшокласників з вираженим пізнавальним мотивом може свідчити про амбіційність в їхніх намірах, хворобливу реакцію на критику, неготовність адекватно сприймати свої успіхи, випадки зверхнього ставлення до тих учнів, в яких пізнавальна потреба відсутня.

Далі було виявлено достовірні відмінності між групами респондентів за перспективним «Я». А саме: в учнів з низьким рівнем пізнавального мотиву перспективне «Я» більш виразне, вони більш націлені на майбутнє життя (майбутні дії, якості, досягнення), менше живуть сучасними подіями.

Таблиця 1. Результати розрахунку відмінностей за видами ідентичності у групах старшокласників з різними пізнавальними мотивами

Компоненти ідентичності («Я»)	Н	Р
Фізичне	0,49002	0,7827
Соціальне	3,02308	0,22057
Рефлексивне	2,79848	0,24678
Перспективне	7,32613	0,02565
Діяльне	0,11912	0,94218
Комунікативне	2,39359	0,30216
Матеріальне	2,51088	0,28495

З метою більш глибокого вивчення пізнавальних мотивів були вивчені відповідні ідентичності старшокласників в контексті кореляції.

Таблиця 2. Зв'язки між статусом ідентичності та її видами у старшокласників з низькою вираженістю пізнавальних мотивів

Старшокласники з низькою вираженістю пізнавальних мотивів	фізичне Я	соціальне Я	рефлексивне Я	перспективне Я	діяльне Я	матеріальне Я	комунікативне Я
Особистісна ідентичність	-0,187	-0,207	0,207	0,09	0,08	-0,058	0,139
Передчасна ідентичність	-0,04	-0,201	-0,205	0,005	0,506**	-0,06	0,08
Дифузна ідентичність	-0,037	0,326*	0,044	-0,232	-0,176	-0,203	0,138
Мораторій	-0,038	-0,156	0,128	0,112	-0,06	0,176	-0,08
Досягнута ідентичність	-0,01	-0,046	-0,21	0,171	0,09	0,193	-0,09
Псевдоідентичність	0,08	0,254	0,132	-0,148	-0,227	-0,166	-0,08

Примітка: * – кореляція значима при $p \leq 0.05$; ** – кореляція значима при $p \leq 0.01$.

Згідно отриманим даним у старшокласників з низьким рівнем пізнавального мотиву формування діяльного «Я» супроводжується передчасною ідентичністю, а соціальне «Я» - дифузною. Тим

самим цій категорії учнів рефлексія не допомагає становленню справжньої самоідентичності.

У групі з середнім рівнем пізнавальних інтересів взаємозв'язків не виявлено.

Таблиця 3. Зв'язки між статусом ідентичності та її видами у старшокласників із високою вираженістю пізнавальних мотивів

Старшокласники з високою вираженістю пізнавальних мотивів	фізичне Я	соціальне Я	рефлексивне Я	перспективне Я	діяльне Я	матеріальне Я	комунікативне Я
Особистісна ідентичність	0,068	-0,084	0,005	0,071	-0,067	0,167	-0,085
Передчасна ідентичність	-0,168	-0,027	0,13	0,172	-0,063	-0,045	-0,026
Дифузна ідентичність	0,144	-0,008	0,232	-0,195	-0,228	0,048	0,031
Мораторій	0,171	0,176	-0,025	-0,061	0,022	-0,117	-0,182
Досягнута ідентичність	-0,339	-0,036	-0,263	-0,217	0,544**	0,104	0,14
Псевдоідентичність	-0,035	-0,075	-0,122	0,335*	-0,141	0,077	0,063

Примітка: * – кореляція значима при $p \leq 0.05$; ** – кореляція значима при $p \leq 0.01$.

Згідно отриманим даним у старшокласників з високим рівнем пізнавального мотиву формування діяльного «Я» супроводжується досягнутою ідентичністю, а перспективне «Я» – псевдоідентичністю. Тим самим цій категорії учнів рефлексія власної діяльності, власної поведінки – допомагає становленню справжньої самоідентичності. Але рефлексія щодо свого майбутнього – децю заважає.

Висновки. Загалом у старшокласників переважає мотив матеріального добробуту, пізнавальний мотив виражений на середньому рівні. Серед компонентів ідентичності у всій вибірці переважають соціальне, фізичне, рефлексивне та діяльнісне «Я». В учнів з низьким рівнем пізнавальної потреби переважає рефлексивне та фізичне «Я», з середнім рівнем – рефлексивне, соціальне та комунікативне, з високим рівнем – фізичне та діяльне. Порівняльний аналіз показує, що в учнів з середнім рівнем сформованості пізнавального мотиву виділяється соціальне «Я», з низьким – перспективне, а з високим – діяльнісне.

У значній частини респондентів виявлено статус особистісної ідентичності – псевдоідентичність. Для цього типу характерні крайнощі: заперечення своєї особистісної унікальності або навпаки, її підкреслювання, що утруднює формування їхньої ідентичності.

Для старшокласників з низьким рівнем пізнавального мотиву в порівнянні з іншими характерна дифузна ідентичність (неясність, «розмитість» життєвих цілей, цінностей, переконань). Натомість для старшокласників з високим рівнем пізнавального мотиву характерний статус ідентичності мораторій, а саме криза ідентичності, але вона супроводжується прагненням активно розв'язати проблеми, самовизначитись та використовувати для цього різні варіанти поведінки. На нашу думку наявність пізнавального мотиву сприяє активним спробам досягати справжньої ідентичності.

Достовірні відмінності між групами за видами ідентифікаційних характеристик виявлено за одним показником: в старшокласників з низьким рівнем пізнавального мотиву перспективне «Я» більш виразне. Тим самим ці учні більше рефлексують щодо власного майбутнього, відповідно менше – щодо сучасного існування.

В старшокласників з низьким рівнем розвитку пізнавального мотиву формування діяльного «Я» пов'язано з передчасною ідентичністю, а формування соціального «Я» – з дифузною. На нашу думку в цих учнів рефлексія, усвідомлення себе в діяльнісному та соціальному аспектах не сприяє формуванню справжньої самоідентичності. Натомість у старшокласників з високим рівнем

розвитку пізнавального мотиву формування діяльного «Я» супроводжується досягнутою ідентичністю. На нашу думку в цих учнів рефлексія, усвідомлення себе саме в діяльнісному аспекті (усвідомлення себе при виконанні певних видів діяльності) сприяє формуванню справжньої самоідентичності. Таким чином пізнавальна мотивація може виступати позитивним чинником розвитку самоідентичності старшокласників.

Список використаної літератури

- Боднар А. Я. Макаренко Н. Г. Шляхи формування пізнавального інтересу особистості в процесі професійного самовизначення. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.* 2014. Т. 162. С. 32-38. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAApp_2014_162_8
- Душавицький А. К. Развитие личности в учебной деятельности. М.: Дом педагогики. 1996. 208 с.
- Іваненко Б. Я-ідентичність особистості: статичні й динамічні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2020. Випуск 7. С. 53–61. <https://doi.org/10.30970/PS.2020.7.8>
- Кириченко В. В. Становлення особистісної ідентичності у процесі професійної адаптації: дис...канд. психол. наук: 19.00.03/Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2014. 200 с.
- Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 380 с.
- Маляр А. В., Ваколя З. М. Особливості мотивації учнів до навчальної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Випуск 82. 2021. С. 102-107. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.82.22>
- Музиченко Л. В. Особистісна ідентичність і проблеми періодизації юності. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.* 2008. Т. 84. С. 45-49.
- Обухова А. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. М.: Тривола, 1995. 321 с.
- Ревенко С. П. Сучасні підходи до вивчення ідентичності особистості юнацького віку. *Наука і освіта.* 2013. № 7. С. 196-199. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_7_45
- Тищенко Л. В. Самоідентичність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки.* 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 299–303.
- Чаусова Т. В. Особливості формування мотиваційної сфери навчання підлітків. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 2018. №6 (35). С. 121-134. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6\(35\)-121-134](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6(35)-121-134)
- Шнейдер А. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. М.: Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2004. 600 с.
- Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.). М.: Прогресс, 1996. 344 с.
- Deci E. L.: Intrinsic motivation. New York: Plenum Press. 2001.

I. ZUIEV (Ihor Zuiiev)

Philosophy Doctor (Psychology), Associate professor of the Department of General Psychology, Faculty of Psychology, V. N. Karaz'in Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

K. BELIAEVA (Karina Beliaeva)

Philosophy Doctor (Pedagogy)

Practical methodologist psychologist, legal Bezlyudovka lyceum, Kharkov region

Victory street, 144a, Ukraine

A. MILANINA (Anastasiia Milanina)

11th grade student, legal Bezlyudovka lyceum, Kharkov region

Victory street, 144a, Ukraine

PERSONAL IDENTITY OF SENIOR PUPILS IN CONNECTION WITH THEIR COGNITIVE MOTIVES

The aim of the work is to study personal identity of senior pupils in connection with their cognitive motives. Identity is considered an awareness of self-identity, integrity, and continuity of a person. The development of personal identity is understood as a process of constant awareness of one's uniqueness, authenticity, and originality. It was empirically found that in senior pupils with low levels of cognitive motives, the reflexive "self" and the physical "self" prevail, and in pupils with high levels of cognitive motives, physical and active "selves" prevail. "Pseudoidentity" as a status prevails among the respondents. For the pupils with a low level of cognitive motive, a "diffuse identity" is typical, and for those with a high level of cognitive motive, a "moratorium" is typical, i.e., an identity crisis, which is accompanied by a desire to actively solve life's challenges, determine themselves and use various behaviors for those purposes. It has been found that in pupils with a low level of cognitive motive, the formation of active "self" is connected with the "premature identity", and in those with a high level – with the "gained (genuine) identity". Cognitive motive may be the positive factor for the development of self-identity in senior pupils.

Key words: *personal identity, cognitive motives, senior pupils.*

References

- Bodnar, A.Y. Makarenko, N.G. (2014). Ways of forming the cognitive interest of an individual in the process of professional self-determination. *Naukovi zapysky NaUKMA. Pedagogichni, psykologichni nauky ta sozjalna robota.* 162, 32-38. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAApp_2014_162_8. [in Ukrainian]
- Chausova, T.V. (2018). Peculiarities of the formation of the motivational sphere of education of teenagers. *Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriya Sosialni ta povedinkovi nauky.* 6(35), 121-134. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6\(35\)-121-134](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6(35)-121-134). [in Ukrainian]
- Deci, E.L. (2001). *Intrinsic motivation.* New York: Plenum Press.
- Dusavizki, A.K. (1996). *Personal development in educational activities.* Moscow: Dom pedagogiki. 208. [in Russian]
- Erikson, E. (1996). *Identity: youth and crisis.* Moscow: Progress. 344. [in Russian]
- Ivanenko, B. (2020). Self-identity of the individual: static and dynamic aspects. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya psykologichni nauky.* 7, 53–61. [in Ukrainian]
- Kirichenko, V.V. (2014). Formation of personal identity in the process of professional adaptation: dis...kand.psichol.nauk/Naz.akad.ped.nauk Ukrainy, In-t psykologii im. G. S. Kostiuka. Kyiv. [in Ukrainian]
- Kon, I.S. (1989) *Psychology of early youth.* M.: Prosveschenie, 380. [in Russian]
- Maliar, L.V. Vakolia, Z.M. (2021). Peculiarities of students' motivation for educational activities. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Seriya Pedagogichni nauky: realii ta perspektivy.* 82, 102-107. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.82.22>. [in Ukrainian]
- Muzychenko, L.V. (2008). Personal identity and problems of periodization of youth. *Naukovi zapysky NaUKMA. Pedagogichni, psykologichni nauky ta sozjalna robota.* 84, 45-49. [in Ukrainian]
- Obuhova, L.F. (1995). *Child psychology: theories, facts, problems.* Moscow: Trivola, 321. [in Russian]
- Revenko, S.P. (2013). Modern approaches to the study of personality identity in youth. *Naukai i osvita,* 7, 196-199. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_7_45. [in Ukrainian]
- Shneyder, L.B. (2004). *Professional identity: theory, experiment, training.* Moscow: Izd-vo Mosk. psihologo-sozial. in-ta. 600. [in Russian]
- Tyschenko, L.V. (2013). Self-identity of the individual as a general psychological problem. *Naukovyi visnyk Mykolainskogo derzhavnogo universytetu imeni V. O. Subomylnskogo. Seriya psykologichni nauky.* 2(10), 299–303. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 10.04.2022 (The article was received by the Editorial office on 04.10.2022)

Стаття рекомендована до друку 18.05.2022 (The article is recommended for publication on 05.18.2022)

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

DOI [10.26565/2225-7756-2022-72-02](https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-02)
 УДК 159.953.34-021.473-053.85/.88

О. Ф. ІВАНОВА (Олена Феліксівна Іванова)

доктор психологічних наук, професор,
 професор кафедри загальної психології
 Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
 майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022
<https://orcid.org/0000-0002-6130-3342>

E-mail: ofivanova@karazin.ua

А. В. БОНДАРЕНКО (Анастасія Володимирівна Бондаренко)

студентка факультету психології
 Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
 майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022
<https://orcid.org/0000-0001-6560-839X>

E-mail: hedgebogasia@gmail.com

ВПЛИВ НЕГАТИВНИХ СПОГАДІВ ОСОБИСТОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ

Питання впливу пам'яті на особистість є актуальним і таким, що потребує експериментального дослідження. В статті подано теоретичний аналіз аспектів автобіографічної пам'яті, які здатні сполучати сфери функціонування особистості та мнемічних процесів. В контексті розвитку ідей Г. К. Середи щодо взаємозв'язку і взаємовпливу пам'яті й особистості було проведено емпіричне дослідження, метою якого стало вивчення впливу негативних спогадів на особливості самосприйняття особистості у людей середнього та старшого віку. Методом дослідження особливостей самосприйняття обрано багатфакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла. Автобіографічне інтерв'ю, покликане актуалізувати негативні спогади, зайняло позицію експериментального втручання, стало джерелом спогадів і матеріалом для аналізу. Було з'ясовано, що актуалізація негативних спогадів особами старшого віку призводить до низки зрушень у самосприйнятті власної особистості безпосередньо після процесу пригадування.

Ключові слова: автобіографічна пам'ять, нарратив, особистість, негативний спогад, самосприйняття, риси характеру.

Як цитувати: Іванова, О., Бондаренко, А. (2022). Вплив негативних спогадів особистості на особливості самосприйняття. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 15-25. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-02>

In cites: Ivanova, O., Bondarenko, A. (2022). The impact of negative personality memories on the features of self-perception. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, (72), 15-25. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-02>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми.

Пам'ять є однією з найбільш досліджених психологічних функцій в психології. Вона виявилась тим психологічним феноменом, який можна було досліджувати експериментально, і починаючи з класичних робіт Еббінгауза, пам'ять привертала до себе увагу психологів різних шкіл і напрямків. Пам'ять займала важливе місце в дослідженнях і когнітивних психологів, і представників психоаналізу, в культурно-історичній теорії і роботах, виконаних в руслі діяльнісного підходу. Результатом цих досліджень стала низка закономірностей, що розкривала як сутність пам'яті, так і різні її аспекти.

Свій внесок у вивчення пам'яті був зроблений представниками Харківської психологічної школи, зокрема П.І. Зінченком, який змінив бачення і розуміння мимовільної пам'яті, зробивши її

предметом свого дослідження. Він показав (Зінченко, 2010), що мимовільна пам'ять не є побічним результатом активності людини, а виконує важливу функцію в її житті, а також довів залежність продуктивності мимовільного запам'ятовування матеріалу від того місця, яке він займає в структурі діяльності. Важливим є те, що П.І. Зінченко показав залежність запам'ятовування від мотивації людини, зв'язавши таким чином пам'ять не тільки з діяльністю, але й з особистістю. З цього зв'язку слідувало, що через мотивацію особистість впливає на пам'ять.

Це положення знайшло свій розвиток у роботах його учня, Г.К. Середи, який висунув ідею щодо впливу не тільки особистості на пам'ять, але й пам'яті на особистість, що виглядає зовсім нетривіальним. Можна припустити, що до цього положення Г.К. Середу привела його так звана

футурогенна гіпотеза, в яку входило положення про орієнтацію пам'яті на майбутнє, яка полягає в тому, що пам'ять відбирає і фіксує те, що буде необхідно людині у майбутньому. Тобто в залежності від особистості, її мотивації, рис характеру їй будуть потрібні ті чи інші речі. Його формула, яка ілюструє інтимний зв'язок пам'яті і особистості, звучить так: «Скажи мені, хто ти, і я скажу, що ти пам'ятаєш. Скажи, що ти пам'ятаєш, і я скажу, хто ти». На жаль, ці його міркування залишилися лише у теоретичній площині, тому важливим є одержання емпіричного доказу наведених положень.

Нами була зроблена спроба емпірично дослідити один з аспектів положення про вплив пам'яті на особистість.

Однак одразу ж виникло питання, який саме вид пам'яті буде досліджуватись. І треба було обрати такий, який найбільш тісно внутрішньо пов'язаний з особистістю. Цим умовам відповідає автобіографічна пам'ять, тому саме вона і була обрана нами для дослідження.

Аналіз досліджень

При вивченні автобіографічної пам'яті застосовується різна методологія і підходи: когнітивний, феноменологічний, психоаналітичний, нарративний, соціокультурний, а також поєднання культурно-історичного і діяльнісного підходів, здійсненого в роботах В. Нуркової. Вона визначає автобіографічну пам'ять як вищу психічну функцію, організовану за смисловим принципом, що оперує з досвідом особистості, формує суб'єктивну історію особистого минулого та переживання себе як унікального протяжного у часі суб'єкта життєвого шляху (Нуркова, 2009). Системі автобіографічній пам'яті притаманні багаторівневість та принцип ієрархічності: на мікрорівні знаходяться одиниці аналізу – спогади, що актуалізуються за різними типами (характерні, переломні, «фотографічні», важливі тощо), на макрорівні розташовуються своєрідні мнемічні форми: провідні життєві теми, історія життя, уявлення про власну долю як неподільне, суцільні явище. При такому підході автобіографічну пам'ять можна розглядати на всіх рівнях діяльності суб'єкта: на операціональному рівні присутнє мимовільне згадування окремих епізодів минулого; на цільовому – довільне відтворення на кшталт самопрезентації; на мотиваційному – самоцінне й різнобічне відтворення власного життя (як-то написання мемуарів).

«Екологічний поворот», пов'язаний з ім'ям Найссера, значно збагатив теоретичний фундамент вивчення мнемічних процесів, ствердивши погляд на те, «що теоретичний та практичний підходи до

пам'яті не суперники, а союзники» (Baddeley, Eysenck, & Anderson, 2015). Усвідомлення непродуктивності досліджень пам'яті поза життєвого контексту стало підґрунтям для виходу з суто лабораторних умов перевірки гіпотез на широке поле реальних життєвих ситуацій.

Це стало поштовхом до цілої низки досліджень, пов'язаних з різними аспектами реальності. Вплив культури проявився в дослідженні, в якому утверджується культурна зумовленість вибору когнітивних схем і стратегій пам'яті, її змістовного і функціонального наповнення (Ross, & Wang, 2010). Ще в одній роботі йдеться про вплив культурної (колективної) пам'яті на автобіографічну (суто індивідуальну) на етапах присвоєння, збереження та реалізації у поведінці пластів культурної спадщини (Іванова, 2017). Інший аспект пов'язаний з дослідженням автобіографічних спогадів подій великої емоційної насиченості (наприклад, Cassol et al., 2020), які мають високу значущість в якості особистісного ресурсу ідентифікації.

Автобіографічна пам'ять під впливом тих чи інших проблем може піддаватися перебудові. Так, було показано, що сучасні проблеми впливають на перебудову автобіографічної пам'яті (Brown, 2021). Висувуються припущення, згідно з якими формування особистих і колективних спогадів під час пандемії COVID-19 піддається своєрідній категоризації та інакшому розподіленню на періоди, тобто спогади про початок пандемії характеризуються більшою доступністю в порівнянні з низкою наступних, відбувається переосмислення ролі настільки масштабної події в історії окремої особистості.

Не менш цікавим залишається питання про функціонування високорозвиненої автобіографічної пам'яті (LePort, Stark, McGaugh, & Stark, 2016), а тому не полишаються спроби встановлення кількості й якості деталей автобіографічних спогадів, накопичених впродовж тижнів, місяців, років і навіть десятиліть. Поряд з цим знаходяться підтвердження того, що доволі розлогі й точні автобіографічні спогади можуть бути відтворюваними з опорою на помилкові реконструктивні процеси (Patihis et al., 2013), що змінює погляд на специфіку реконструктивних процесів відносно епізодичного запам'ятовування.

Отже, автобіографічна пам'ять є життєво необхідною для життєспроможності особистості.

У повсякденному житті безпосередній взаємовплив пам'яті й особистості може бути простежений завдяки нарративу як базовій формі об'єктивного існування автобіографічної пам'яті. Наративна позиція автора-оповідача допомагає виявленню й фіксуванню значущих характеристик його особистості. Форма розповіді здатна

поставати як інструментом пізнання в широкому сенсі, засобом рефлексивного перетворення особистістю власних мотиваційних структур, так і продукувати зміни самої особистості в контексті соціальної взаємодії (Fivush, Habermas, Waters, & Zaman, 2011). Дійсно, співвіднесеність пам'яті й особистості (а саме, узгодженість автобіографічних наративів за часовими, тематичними та показниками обсягу) не дарма вважається основним механізмом обґрунтування самоідентичності через автобіографічну аргументацію (Нуркова, & Василенко, 2013) і тому постає невід'ємним фактором психологічного благополуччя. І якщо спочатку соціальний вплив формує автобіографічну пам'ять, корегуючи її фактологічне наповнення, то згодом ці функції покладаються на особистість, автобіографічна пам'ять розглядається під кутом приналежності до психологічних знарядь регуляції особистісних процесів. Тож цілком закономірним є віднесення автобіографічних спогадів до основних джерел особистісних ресурсів (Іванова, 2021).

Виділяють різні види автобіографічних спогадів. Так, переломні спогади містять інформацію про події, які значним чинном вплинули на самосвідомість людини аж до її перетворення, переорієнтації життєвих принципів. Вони сповіщають про зміни соціальних ролей, життєві труднощі й виклики, особистісний розвиток. Вважається, що завдяки ним відбувається «дорослішання» особистості внаслідок звернення до подій внутрішнього життя (визначених в якості точок відліку, своєрідних поворотних пунктів), що згодом постають маркерами нових координат самооцінки (Нуркова, 2009). До переломних спогадів не завжди належать виключно ті, що продукують кардинальні зміни, але й ті, до яких особистість неодноразово звертається. Безпосереднім предметом переживання переломного спогаду постає його роль в особистісній зміні, а не сама відтворювана подія. Ще однією важливою характеристикою переломного спогаду є поділ уявного біографічного континуума на періоди «до» та «після» – і новий, суб'єктивно цінніший досвід заступає досвід минулий, подекуди навіть відсторонений і відкинутий. Отже, переломні спогади складають ресурс суб'єктивної періодизації життєвого шляху особистістю та визначаються в якості функції регуляції самосвідомості людини.

Загалом функції автобіографічної пам'яті поділяються на орієнтовані на соціальну взаємодію та інтрапсихологічні. Останні включають функції саморегуляції поведінки і станів, а також екзистенційну функцію (пошук свого місця у світі, усвідомлення власної особистості). Нуркова підкреслює факт значущості функції здобуття

життєвих уроків та наступне планування дій «на майбутнє» (Нуркова, 2009), що відповідає положенням футурогенної теорії Г.К. Середи.

Підняте Г.К. Середою питання про взаємозв'язок і взаємовплив пам'яті й особистості базувалось на інтенціональному принципі організації пам'яті, в якому основоположними визнавались вищі мотиваційно-сміслові утворення особистості. Відповідно до цього, сутність пам'яті полягає не у звичайному фіксуванні минулого досвіду, але в селекції того, в чому постане необхідність у майбутньому (Середа, 2010): роль особистості стає ключовою у виборі певної інформації, покликаної стати збереженою і відтвореною, водночас, актуалізована чи то зовнішньо, чи то внутрішньо така інформація стикається з певними рисами особистості і сприяє їх змінам. Тому існує два вектори розвитку процесів і залежностей: шлях «від особистості» й підпорядкований цьому шлях «від пам'яті». Така діакронічність підкреслює одночасність проблеми становлення пам'яті й проблеми становлення особистості, і орієнтація «на майбутнє» постає центральним системотвірним фактором в системі «пам'ять-особистість». До того ж, звернення до названого питання сприяє утвердженню «особистісного» підходу, виходу з лабораторних умов й наближенню науки до розв'язання життєвих, реальних ситуацій.

Метою цього дослідження стало вивчення впливу негативних спогадів на особливості самосприйняття особистості у людей середнього та старшого віку.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані наступні завдання:

1. Провести теоретичний аналіз характеристик автобіографічної пам'яті, основних ідей щодо зв'язку пам'яті й особистості.
2. Виявити самооцінку рис особистості в групі досліджуваних.
3. Одержати розповіді про негативні спогади.
4. Виявити самооцінку рис особистості після актуалізації спогадів.
5. Дослідити відмінності у самооцінці рис особистості під впливом негативних спогадів.
6. Визначити міжгрупові розбіжності впливу негативних спогадів на самосприйняття особистості.
7. Простежити вплив негативних спогадів на зміну самосприйняття рис особистості.

Дизайн дослідження

Для участі в дослідженні було залучено 32 людини: 25 жінок (78%) та 7 чоловіків (22%) віком від 42 до 79 років, середній вік – 57,4 (ст.відхилення = 11). Професійна приналежність досліджуваних сильно варіює: брали участь викладачі,

(математики, мовознавці, історики тощо), музиканти (піаністи, віолончелісти), медичні працівники, інженери, механіки та інші. Всі досліджувані проживають у Південному регіоні України.

Під час вибору методів дослідження, адекватних висунутим задачам, ми зважали на специфіку поглядів послідовників класичної, романтичної та постнекласичної наукових парадигм у психології, що втілювалось у прагненні зберегти унікальність неподільних і незвідних до умовних абстракцій явищ (тобто одиницею аналізу визнається спогад) при віднайденні загальних закономірностей, підпорядкованих визначенням мультипарадигмальним моделям.

Отже, викладені принципи знайшли відображення у запропонованій нами схемі дослідження, яка включає два етапи взаємодії експериментатора з респондентами. Слід зазначити, що дослідження проводилось індивідуально. Під час першої зустрічі пропонувалось відповісти на питання багатофакторного особистісного опитувальника Р.Кеттелла (форма С) (Капустина, 2001). Через певний часовий проміжок, який, в середньому, становив 3,7 доби (мінімальний показник – 1 доба, максимальний – 15), відбувався другий етап, на якому досліджувані просили розповісти про найнеприємніший спогад з їхнього життя, та, безпосередньо після цього, повторне проходження особистісного опитувальника Р.Кеттела (форма С). Досліджувані надавали наступну інструкцію: «Згадайте, будь ласка, найбільш неприємний епізод Вашого життя і розкажіть про нього», при цьому використовувалось проєктивне формулювання, що передбачало вільну трактовку та забезпечувало залучення широкого репертуару спогадів. Треба зазначити, що респонденти були заздалегідь попереджені про конфіденційність дослідження, а можливість отримати результати першого «проходження» методики Р.Кеттелла відіграла роль додаткової мотиваційної компоненти.

У запропонованій схемі дослідження застосування методики Р.Кеттелла дозволяло проводити вимірювання суб'єктивних оцінок вираженості певних особистісних рис, а завдання згадати неприємний епізод і розповісти про нього поставало власне експериментальним втручанням, вплив якого і саме спогаду мали відобразитись у наступному самозвіті за особистісним опитувальником.

Не зважаючи на нинішній плюралізм поглядів щодо визначення феномену особистості, багатство концепцій і, водночас, деяке відставання теоретичної площини від практичних надбань в цій області наукових досліджень, були

зроблені спроби визначення особистості з урахуванням математичних принципів. Так Р.Кеттелом була сконструйована наукова модель, що спирається, насамперед, на розкриття основних рис особистості, відома під назвою структурної теорії рис. Якщо особистість полягає в тому, що саме дозволяє передбачати поведінку людини, визначати її реакції, тоді неодмінними є структури, що виявляються в поведінці – риси, підпорядковані класифікації (інакше – фактори). Серед них наявні такі: поверхневі й вихідні (спостережувані й основоположні), конституційні та сформовані зовнішнім середовищем, загальні й унікальні. При цьому вплив соціальних та психофізіологічних чинників не заперечується, а конфігурації рис визначаються істотністю того чи іншого навантаження за процедурою факторного аналізу, – така засада організації дослідження також не скасовує унікальності поєднання рис кожної окремої особистості і, водночас, допомагає розумінню загальних поведінкових принципів.

Методика складається зі 105 питань, відповідь на які передбачає вибір одного з трьох запропонованих варіантів. В результаті обробки отриманих відповідей отримують оцінки 17-ти полярних факторів особи, у тому числі фактор самооцінки. На кожен фактор відводиться 6 питань (7 для фактора самооцінки, 8 для фактора інтелекту), розташованих з інтервалом в 17 пунктів

В порівнянні з іншими формами методики форма С має суттєві переваги, включно з більш стислим часом проведення, можливістю використання її у груповій роботі, більш узагальнених питаннях (які унеможливають надання передбачуваної бажаної відповіді). Питання сформульовані в ключі надання методики вигляду проміжної між самооцінкою та проєктивною, забезпечуючи цим більш адекватні відповіді досліджуваних. Існує можливість побудови за факторами індивідуальних графіків особистості – «профілей особистості». Інтерпретація 16 первинних факторів абсолютно ідентична для всіх форм методики Кеттела.

Задля обробки отриманих даних використовувались математико-статистичні методи: t-критерій Стюдента та багатофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) для незалежних вимірювань.

Результати дослідження

I. Задля виявлення впливу негативних спогадів на самосприйняття особистості ми звертаємось до різниці між першим та другим вимірюванням опитувальника Р.Кеттела. Відповідно до отриманих результатів порівняння за t-критерієм Стюдента (Табл.1) виникає можливість говорити про наявність певних систематичних відмінностей.

Таблиця 1. Результати аналізу за t-критерієм розбіжностей між двома вимірюваннями

		Стандартне відхилення	Стандартна похибка середнього	<i>t</i>	<i>p</i>
В	«мислення»	1,67404	0,29593	2,746	0,010
С	«емоційна стабільність»	1,80026	0,31824	2,258	0,031
Н	«сміливість»	1,41279	0,24975	2,252	0,032
Q ₁	«радикалізм»	1,45601	0,25739	2,307	0,028
Q ₃	«самоконтроль»	1,99899	0,35338	3,007	0,005

Примітка: *t* - критерій Стьюдента, *p* - статистична значущість (двостороння)

Актуалізація негативних спогадів значним чином відобразилась на емоційній стабільності досліджуваних (фактор С), $t(31)=2,258$, $p<0,05$, їхньому баченні власної сміливості та боязкості (фактор Н), $t(31)=2,252$, $p<0,05$, а також на притаманному рівні гнучкості чи ригідності поглядів (фактор Q₁), $t(31)=2,307$, $p<0,05$. Найбільші розбіжності між першим і другим вимірюванням були знайдені для фактору Q₃, який відповідає за рівень самоконтролю. Тобто згадування неприємних переломних подій людиною сприяє змінам у сприйнятті контролю власної поведінки безпосередньо після моменту згадування, $t(31)=3,007$, $p<0,005$. Проте за фактором В (інтелект) середня різниця, $t(31)=2,746$, $p<0,01$ свідчить не стільки про вплив негативних спогадів, скільки підпорядковується закономірностям зв'язку пам'яті й мислення.

Отже, наявність систематичних змін у самосприйнятті людей старшого віку після озвучування найбільш неприємних спогадів торкається передусім емоційної стабільності, сміливості і боязкості, гнучкості поглядів, а також рівня самоконтролю досліджуваних.

II. Неоднорідністю вибірки була продиктована необхідність виокремити широкі категорії, які би охоплювали всіх респондентів і дозволяли провести порівняльний аналіз. Увагу привертали не зовнішні формальні показники (як-то професія, вік чи стать), а різноманітні реакції і рішення з боку досліджуваних, що спостерігались впродовж експерименту і були пов'язані з особливостями його проведення. Центральні у всіх сенсах спогади-розповіді визначили орієнтацію дослідницької уваги на специфічні властивості історій досліджуваних: обсязі наданої інформації (малі, середні й довгі), активності оповідача в ролі героя розповіді (активний він або пасивний), наявності наративної структури, тематичної спрямованості тощо. Класифікація основних тем дозволила виокремити п'ять основних тематичних напрямків, серед яких: несправедливість або неприємна інформація, смерть, розлучення, родинні проблеми, почуття провини. Таким чином, було обрано сім категорій задля проведення

наступних етапів аналізу: час реакції, активність, обсяг розповідей, наявність експресії, наявність наративної структури в розповіді, застосування нікнеймів, тематика спогадів.

Завдяки дисперсійному однофакторному аналізу для повторних вимірювань було знайдено низку розбіжностей, поданих у таблиці 2. Серед них одразу було еліміновано всі результати для фактора В (інтелект), незастосовувані для підтвердження гіпотези про зв'язок пам'яті й особистості, адже вони апелюють до суто когнітивних можливостей досліджуваних.

Можемо стверджувати, що існують значущі відмінності самосприйняття між тими, хто швидко обирає і переповідає найбільш неприємний спогад, і тими, хто довго вагається, селекціонуючи відповідну пережиту ситуацію, за фактором А (відкритість або замкненість), $F_{1,60}=5,7$, $p<0,05$, фактором О (схильність до почуття провини), $F_{1,60}=6,5$, $p<0,05$, фактором Q₂ (самостійність), $F_{1,60}=4,467$, $p<0,05$.

Було виявлено суттєву різницю у самооцінці власних рис особистості між тими, хто в розповіді про власні активні дії та їхні наслідки, і тими, хто надає перевагу переказати домінуючу роль на інших персонажів історії, за фактором С (емоційна стабільність), $F_{1,60}=5,4$, $p<0,05$, фактором N (витонченість), $F_{1,60}=6,6$, $p<0,05$, фактором Q₄ (внутрішня напруженість), $F_{1,60}=5$, $p<0,05$. Найбільша різниця належить фактору Q₃ (самоконтроль), що стосується як розбіжностей між вимірюваннями, $F_{1,60}=5,7$, $p<0,05$, так і міжгрупових неспівпадінь, $F_{1,60}=11,4$, $p<0,01$.

Зовсім інші фактори привертають увагу при порівнянні даних за критерієм обсягу розповідей, а саме: існує значуща розбіжність самооцінки (фактор MD), $F_{2,60}=6,28$, $p<0,01$, відкритості (фактор А), $F_{2,60}=3,68$, $p<0,05$, незалежності (фактор Е), $F_{2,60}=5,42$, $p<0,01$, сміливості (фактор Н), $F_{2,60}=17,64$, $p<0,01$, та схильності до почуття провини (фактор О), $F_{2,60}=4,73$, $p<0,05$, у тих, хто обирає різні варіанти обсягу відтвореного спогаду – від найбільш стисло до розлогого і деталізованого.

Таблиця 2. Рівні значущості для результатів однофакторного ANOVA

Фактор	Отриманий рівень значущості (p) для міжгрупового порівняння						
	Час реакції	Активність оповідача	Обсяг розповідей	Вияви експресії	Наративна структура	Наявність нікнейму	Тематична спрямованість
MD	–	–	0,01	–	–	–	–
A	0,05	–	0,05	0,01	–	–	0,01
C	–	0,05	–	–	0,05	–	–
E	–	–	0,01	–	–	0,01	0,05
F	–	–	–	–	–	–	0,05
G	–	–	–	–	–	0,05	–
H	–	–	0,01	0,01	–	–	0,05
I	–	–	–	0,05	–	–	0,05
L	–	–	–	–	–	0,05	0,01
M	–	–	–	–	–	–	0,01
N	–	0,05	–	–	–	–	–
O	0,05	–	0,05	–	–	–	–
Q ₁	–	–	–	–	–	0,05	0,01
Q ₂	0,05	–	–	0,01	–	–	–
Q ₃	–	0,01	–	–	–	–	–
Q ₄	–	0,05	–	–	0,01	–	–

Стосовно порівняння даних з урахуванням експресивності чи індивідуальності досліджуваних під час розповіді масмо відзначити появу феномену взаємодії факторів у ANOVA. Якщо стандартно ми отримали виразну різницю між реагуючими емоційно і відсторонено в їхній самооцінці (фактор A), $F_{1,60}=11,67$, $p<0,01$, сміливості (фактор H), $F_{1,60}=11,24$, $p<0,01$, чуттєвості (фактор I), $F_{1,60}=5,28$, $p<0,05$ самостійності (фактор Q₂), $F_{1,60}=9,21$, $p<0,01$, а також розбіжність самоконтролю (фактор Q₃), $F_{1,60}=5,54$, $p<0,05$ першого і другого вимірів, то до цього додається напорування факторів аналізу. Отже, отримана взаємодія міжгрупових і «міжвимірних» різниць спостерігається для самооцінки, $F_{3,60}=4,05$, $p<0,05$, сміливості, $F_{3,60}=4,1$, $p<0,05$, самостійності, $F_{3,60}=5,256$, $p<0,01$, й самоконтролю досліджуваних, $F_{3,60}=4,87$, $p<0,05$.

Наративна структура висвітлюваного спогаду (або її відсутність) здатна провести демаркаційну лінію за фактором C (емоційна стабільність), $F_{1,60}=7,02$, $p<0,05$, і фактором Q₄ (внутрішня напруженість), $F_{1,60}=10,56$, $p<0,01$, причому фактор Q₃ (самоконтроль) отримує статистично значущу різницю лише при порівнянні двох вимірювань, $F_{3,60}=4,87$, $p<0,05$.

Проте всі згадані в контексті критерію наративу фактори виявляють взаємодію «міжвимірних» і міжгрупових розбіжностей, що безпосередньо свідчить про вплив негативного спогаду на самосприйняття досліджуваних в залежності від особливостей конструювання розповіді.

Бажання або небажання вигадувати нікнейми для проходження методик визначає серйозні розбіжності за незалежністю (фактор E), $F_{1,60}=7,88$, $p<0,01$, усвідомленістю (фактор G), $F_{1,60}=4,01$, $p<0,05$ підозрілістю (фактор L),

$F_{1,60}=4,08$, $p<0,05$, радикалізмом (фактор Q₁), $F_{1,60}=4,42$, $p<0,05$. Не зважаючи на очікувану «міжвимірну» різницю для фактора Q₃, що відповідає за самоконтроль, $F_{1,60}=5,1$, $p<0,05$, існує також взаємодія, $F_{1,60}=2,8$, $p<0,05$, яка була знайдена і для фактору E, $F_{1,60}=2,8$, $p<0,05$.

Нарешті, тематика розповідей дозволяє виокремити ширший репертуар розбіжностей, що представлені в таблиці і демонструють як різниці між групами за тематикою, так і взаємодію тем та порядку вимірювання. Міжгрупове порівняння висвітлює значущу різницю за такими факторами: A (відкритість), E (незалежність), F (стурбованість), H (сміливість), I (чуттєвість), L (довірливість), M (мрійливість), Q₁ (радикалізм). З-поміж них низка факторів: відкритість (фактор A), довірливість (фактор L), мрійливість (фактор M), витонченість (фактор N) та ступінь радикалізму (фактор Q₁) природи досліджуваного - здатні змінюватись під впливом негативних спогадів в залежності від того, про що йдеться під час пригадування.

Звісно, ми не мали на меті отримати виключно достовірні історії з життя досліджуваних, проте саме питання провокувало респондентів звернутись до репертуару найбільш чіпких спогадів, які, власне, і визначали особистісні зміни в рівній мірі так, як і висвітлені, відтворені епізоди.

Наостанок варто зазначити, що негативні спогади чинять певний вплив на зміни у баченні власної особистості – але по-різному: підвищується й знижується самооцінка, відмічається прагнення до конформності і утвердження самостійності, ріст самоконтролю, намагання стати більш практичними. Як було показано, ці зміни пов'язані з організацією тексту розповіді, супровідними реакціями, тематичною спрямованістю спогаду.

III. Перейдемо до більш детального аналізу цих даних.

На самооцінку, одержану після розповіді, вплинула тематика спогадів. Сімейні проблеми, зокрема конфлікти, розрив стосунків, а також смерть когось із членів родини, про що йшлося у розповіді, підвищували самооцінку (фактор MD). Це можна пояснити тим, що люди змогли, хоч і стисло по формі, але сказати про пережиту травму. Теми невдачі, зриву, провалу в професійному або сімейному житті приводили до зниження самооцінки. За формою це були наративи, на відміну від попередніх, і вони були з детальним описом дій героя розповіді, тобто досліджуваного, які привели до негативного результату, який був чітко сформульований: «...Це був цілковитий провал», «...Я всі свої помилки усвідомила...».

На емоційну стабільність (фактор С), зокрема її зміцнення, впливає можливість актуалізації травматичного досвіду, пов'язаного з родинними проблемами, близькими стосунками і довірою. Ці розповіді супроводжувались яскравими і спонтанними емоційними реакціями, хоча їм і передував деякий час обмірковування. За формою спогади характеризуються організованістю і деталізованістю («Спочатку я втрапив так, що висмикнули бандити, а після цього бандити викинули на острові Хортиця...», «А потім другим ударом було одразу, що він з нею не розмовляв...»), а за змістом – намаганням прояснити причини подій, окреслити їх наслідки і результати, представити альтернативні варіанти («...і вона мене врятувала. Ну, так я і залишилась жити», «Думав, якщо ще пару днів поубивають, то не витримаю і погоджусь з їхніми міркуваннями», «І найнеприємніше виходить тоді, що я можу її втратити»). Представлені спогади складають враження виважених, неодноразово обміркованих, таких, що зайняли своє місце в низці спогадів минулого у досліджуваних. Можливість прийняти травматичний досвід, актуалізувати його і інкорпорувати в своє життя, побачивши в ньому джерело емоційного ресурсу, сприяло зміцненню емоційної стабільності.

В той же час деякі розповіді про неприємні новини та несправедливість, з якою зіткнулись досліджувані, були емоційно стриманими, незабарвленими, без будь-якої експресії. Вони могли бути як стислими і лаконічними («Найнеприємніший спогад пов'язаний з несправедливим обвинуваченням по роботі»), так і деталізованими, з подробицями різних умов подій. Така індіферентність в процесі розкриття найбільш неприємних спогадів може бути задалегідь обраною стратегією поведінки, здатної підкреслити стоїцизм, мужність, з якою вони

пережили важкі події і якою зараз ставляться до неприємного минулого. Тому цілком закономірно, що і у сприйнятті власної особистості після озвучення неприємних спогадів вони дотримуватимуться ідеї про підкреслену важливість збереження серйозності, покладання виключно на власні сили, тверезе ставлення до життєвих труднощів. Як наслідок, такі особливості спогадів і їх викладення сприяли підвищенню рівня їхньої практичності, зниженню рівня мрійливості. Так чи інакше, передусім вони почали сприймати себе як більш пристосованих до непередбачуваного розвитку подій, утвердився їхній реалістичний погляд на речі після згадування пережитих неприємностей (фактор M).

Актуалізація негативних спогадів може впливати на підвищення власного самоконтролю (фактор Q3). Необхідність висвітлювати неприємні події власного минулого примушують людей уважніше ставитись до своїх висловлювань, емоційних реакцій. Проте в цьому разі простежується вплив імпліцитних настанов на реальні оцінки власних особистісних якостей. Хоча досліджувані демонстрували певні емоції і їм була притаманна експресія під час розповіді, у них відмічалось підвищення суб'єктивного самоконтролю. Це може пояснюватись прагненням оволодіти власною, ймовірно, надмірною емоційністю в ситуації пригадування і подати свої спогади більш виважено. Також присутня тенденція до підвищення самоконтролю у тих, хто починає розповідати не одразу, а вичікує деякий час, обираючи найбільш відповідний спогад.

Отже, самоконтроль починає впливати на досліджуваних ще до початку розповіді. В самих наративах (за обсягом більш стислих) центральним постає опис певного періоду, в якому акцентується його тривалість, яка важливіша, ніж одноразова подія: «...в дитинстві ходить у школу восени і весною по грязюці, в темноті», «І вже ми не спілкуємось з дочкою десь з осені 2015 року...», «те, що пов'язане з моєю мамою, яке тривало достатньо довго після смерті папи». Можливо, саме з тим, що охоплюється цілий часовий проміжок, перманентно забарвлений змістом внутрішнього переживання (відразу до ранішніх походів до школи, почуття відірваності від близьких людей, образа на матір, відчуття власної меншовартості тощо), самоконтроль стає необхідним в збереженні емоційної рівноваги і стійкості до тогочасних проблем.

Серед групи досліджуваних зустрівся і результат доволі парадоксального впливу неприємного спогаду, а саме суб'єктивне бачення підвищення власної безтурботності (фактор F). Цей спогад вирізняється з поміж інших своїм джерелом – якщо

загалом респонденти переповідали події, в яких були безпосередніми учасниками або ставали свідками, то в даному конкретному випадку жінка розповідає про перший день свого життя – історію, отриману від сторонніх осіб. Інтерпретація описуваної події належить виключно цій жінці, і здається, що може варіювати відносно її настрою, стану, поточної життєвої ситуації, висвітленню чого і сприяють особливості конструювання нарративу. Подана нею інтерпретація трагічної події (задушити немовля) пояснює і виправдовує рішення матері жінки («Мама переживала, що у нас було п'ятеро дітей, і вона думала: «Що я, народила в сорок першому році, почалася війна...»), до чого наприкінці додається прощення у відповідь на щире розкаяння. Вдячність до своєї рятувальниці супроводжує всю розповідь і завершує нарратив. Тобто прощення сприяло підвищенню суб'єктивної безтурботності, легкого ставлення до життя, вивільнення від тяжких переживань, якими трагічними не були згадувані події.

Ще одна закономірність стосується оцінки власної самостійності досліджуваними (фактор Q2). Розповідаючи про ситуації, які викликають почуття провини, у деяких досліджуваних підвищувався рівень своєї самостійності на противагу тим, хто визначав в якості найбільш неприємного спогаду несправедливість або складну сімейну ситуацію. До бачення більшої самостійності призводить не просто почуття провини (фактор O), а взяття вини, відповідальності за те, що сталося, на себе. В цьому випадку розповідь не має нарративної структури, вона за формою стисла, чітка і точна («Це, певно, той час, коли я випивав»).

У досліджуваних, які актуалізували свої спогади щодо неприємностей і сімейних негараздів у вигляді нарративу з більш-менш розгорнутою структурою, підвищилась конформність. Можна припустити, що і вибір теми, і спосіб викладення спогаду допомагають досліджуваним відчутти приналежність до інших людей зі схожими проблемами і переживаннями, якими можна обмінюватись і дістати підтримку чи розуміння з боку оточення.

Підсумовуючи, можна сказати, що обрана тематика розповіді про неприємну подію, форма цієї розповіді (стисла чи нарратив), визначення героя розповіді тощо вплинули на зміну описаних рис у самосприйнятті власної особистості.

Дискусія

Одержані нами результати демонструють беззаперечний вплив пам'яті на особистість, хоча і в короткочасовій перспективі.

За результатами іншого дослідження (Lyubomirsky, Sousa, & Dickerhoof, 2006), було

виявлено позитивний вплив обговорення негативних спогадів на психологічне благополуччя, в той час як замовчування призводить до його погіршення. Зворотна ситуація характерна для висвітлення позитивних спогадів: психологічне благополуччя підвищується в разі актуалізації подій подумки, а от публічне обговорення ніяким особливим чином не змінює становища. Сенс названої закономірності обумовлюється потенційним привертанням підтримки з боку оточення в ситуації розповіді про травмуючі події.

Групою вчених (Ivcevic et al., 2008) було доведено, що вибір тем спогадів, на яких ґрунтується самооцінка, причому як позитивних, так і негативних, недавніх та більш віддалених у часі, відбувається поза культурними розбіжностями і є однаковим для представників різних етнічних груп. Однією з найбільш вдалих для пояснення вважається модель самореферентної мнемічної системи, що пов'язує автобіографічну пам'ять й особистість саме через вибудовування самооцінки в довго- або короткостроковій перспективі. Вже відзначалось, що особистісні зміни здатні успішно відбуватись за рахунок цілеспрямованого «переписування» - присвоєння альтернативного репертуару спогадів, конгруентних з «Я-ідеальним», проте можливість втілення такого безпосереднього впливу пам'яті на особистість залишається прерогативою усвідомленої і вмотивованої діяльності суб'єкта (Нуркова, & Василенко, 2013), що підтверджує ідеї Г.К. Середи стосовно ролі особистості відносно впливу на пам'ять. Маніпулювання самовизначальними спогадами дозволяє призводити до подібних особистісних зрушень завдяки відображенню цією категорією спогадів ядерної мотивації і провідних цілей особистості та її усталених рис. Таким чином, її варто розглядати в якості надійного засобу побудови міжфункціональних зв'язків в рамках підсистем особистості, а також для побудови зв'язків між особистістю та когнітивними процесами (Nourkova, 2022).

Висновки

Вибір автобіографічних спогадів в якості ланки, здатної сполучити сфери особистості та мнемічних процесів, дозволив наблизитись до розуміння питання про взаємозв'язок і взаємовплив пам'яті й особистості, вперше висунутого й обґрунтованого у своїй доцільності послідовником Харківської психологічної школи Г. К. Середою.

Проведене експериментальне дослідження продемонструвало вплив пам'яті на сприйняття людиною деяких рис власної особистості. Було з'ясовано, що безпосередньо після актуалізації найбільш неприємних спогадів змінюється

самосприйняття власних рис особами старшого віку. Ці зміни торкаються передусім самоконтролю, сміливості, самооцінки, відкритості до спілкування, емоційної стабільності, мрійливості, внутрішньої напруженості, схильності до почуття провини, незалежності, радикалізму, підозрливості, стурбованості, чуттєвості, витонченості та усвідомленості.

Негативні спогади здійснюють певний вплив на зміни у баченні власної особистості, але у різних людей по-різному. Як було показано, ці зміни пов'язані з організацією тексту розповіді, супровідними реакціями, тематичною спрямованістю спогаду.

Самооцінка виявилась чутливою до тематики розповіді: розповідь про тяжкі сімейні проблеми її підвищували, а про професійні невдачі знижували. Поряд з тематикою впливала і форма розповіді: про сімейні проблеми розповідали стисло, а про професійні – у формі наративу.

Емоційну стабільність підвищує можливість актуалізації травматичних подій, прийняття його як частини свого життя, знаходження йому місця у власному досвіді. Спогади про неприємні події, несправедливість, навпаки, були емоційно стриманими і незабарвленими, незважаючи на форму розповіді. У цих досліджуваних відмічався реалістичний підхід і практичність.

Актуалізація неприємних спогадів підвищувала самоконтроль з ціллю оволодіння своєю емоційністю і намаганням побудувати більш виважену і прийнятну розповідь, на що вплинув час, витрачений на обмірковування до початку розповіді.

Одержані результати підтвердили висунуту Г. К. Середою гіпотезу щодо впливу пам'яті на особистість, хоча і в межах нетривалого часу.

Список використаних джерел

- Зинченко П. И. Непроизвольное запоминание : монография. Москва : Директмедиа Паблшинг, 2010. 717 с.
- Іванова О. Ф. Автобіографічна пам'ять як особистісний ресурс. *Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності* : матеріали наук.-практ. конф., 27-28 травня. 2021 р. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. С. 32-34.
- Іванова О. Ф. Культурна пам'ять і її вплив на автобіографічну пам'ять. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Серія "Психологія"*. 2017. Вип. 62. С.44-47. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/9411>
- Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. СПб.: Речь, 2001. 112 с.
- Нуркова В. В. Культурно-исторический подход к автобиографической памяти : дисс.... д-ра психол. наук : 19.00.01. Москва, 2009. 661 с.
- Нуркова В. В., Василенко Д. А. Формирование вариативного репертуара самоопределяющих воспоминаний как средство развития самоидентичности. *Вестник РГТУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование»*. 2013. №18 (119). <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-variativnogo-repertuara-samoopredelayayuschih-vospominaniy-kak-sredstvo-razvitiya-samoidentichnosti-1>
- Серета Г. К. Избранные психологические труды. Харьков : ХНУ им. В.Н.Каразіна, 2010. 352 с.
- Baddeley, A. D., Eysenck, M. W., Anderson, M. C. Memory. Second edition. Hove [etc] : Psychology Press, 2015. 547 p. <https://docer.com.ar/doc/nx100ee>
- Brown, N. R. The possible effects of the COVID-19 pandemic on the contents and organization of autobiographical memory: A Transition-Theory perspective. *Cognition*. 2021. Vol. 212. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104694>
- Cassol, H., Bonin, E., Bastin, C., Puttaert, N., Charland-Verville, V., Laureys, S., Martial, C. Near-Death Experience Memories Include More Episodic Components Than Flashbulb Memories. *Frontiers in psychology*, 2020. Vol. 11, №888. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00888>
- Fivush R., Habermas T., Waters T., Zaman W. The making of autobiographical memory: Intersections of cultures, narrative and identity. *International journal of psychology*. 2011. Vol. 46. P. 321–345 <https://doi.org/10.1080/00207594.2011.596541>
- Ivcevic, Z., Pillemer, D. B., Wang, Q., Hou, Y., Tang, H., Mohoric, T., Taksic, V. When we feel good and bad about ourselves: self-esteem memories across cultures. *Memory*. Hove, England, 2008. Vol. 16, №7. P. 703–711. <https://doi.org/10.1080/09658210802251406>
- LePort, A. K., Stark, S. M., McGaugh, J. L., Stark, C. E. Highly Superior Autobiographical Memory: Quality and Quantity of Retention Over Time. *Frontiers in psychology*. 2016. Vol. 6, № 2017. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.02017>
- Lyubomirsky S., Sousa L., Dickerhoof R. The costs and benefits of writing, talking, and thinking about life's triumphs and defeats. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006. № 90. P. 692–708. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.4.692>
- Nourkova V.V. Self-defining Memories in the System of Self-Memory Interfunctional. *Cultural-Historical Psychology*, 2022. Vol. 18, №1. P. 79–89. <https://doi.org/10.17759/chp.2022180108>
- Patihis, L., Frenda, S. J., LePort, A. K. R., Petersen, N., Nichols, R. M., Stark, C. E. L., McGaugh, J. L., Loftus, E. F. False memories in highly superior autobiographical memory individuals. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2013. Vol. 110, №52. P. 20947–20952. <https://doi.org/10.1073/pnas.1314373110>
- Ross, M., Wang, Q. Why We Remember and What We Remember: Culture and Autobiographical Memory. *Perspectives on psychological science : a journal of the Association for Psychological Science*. 2010. Vol. 5, №4. P. 401–409. <https://doi.org/10.1177/1745691610375555>

O. IVANOVA (Olena Ivanova)

Doctor of Psychology, Professor,

Professor of the Department of General Psychology, School of Psychology,

V.N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

A. BONDARENKO (Anastasiya Bondarenko)

Student of the School of Psychology

V.N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

THE IMPACT OF NEGATIVE PERSONALITY MEMORIES ON THE FEATURES OF SELF-PERCEPTION

The question of the memory impact on personality is topical and requires experimental research. The article presents theoretical analysis of autobiographical memory aspects that can combine the areas of personality functioning and mnemonic processes. In the context of the development of G.K. Sereda's ideas about the relationship and interaction of memory and personality, an empirical study was conducted to elicit the impact of negative memories on self-perception characteristics of personality in middle-aged and older people. R. Cattell's Sixteen Personality Factor Questionnaire was chosen as a method of studying the peculiarities of self-perception. Between two stages of the questionnaire application, we used the autobiographical interview, designed to actualize negative memories, that took the position of experimental intervention and became a source of memories as a material for qualitative analysis. The study involved 32 participants from different professions with a middle age fluctuating near 57. It has been found that among middle-aged and older people the actualization of negative memories leads to certain changes in personality self-perception immediately after the process of recollection. Above all, these changes refer to self-control, courage, self-esteem, dominance, warmth, emotional stability, abstractedness, apprehension, self-reliance, openness to change, vigilance, liveliness, sensitivity, privateness and rule-consciousness. So undoubtedly, negative memories have some influence on changes in one's vision of one's own personality, but variously, in different ways. As it has been demonstrated, these changes are related to the organization of the narrative, the accompanying and following reactions, the thematic focus of the story etc. The obtained results confirmed G.K. Sereda's assumption about the impact of memory on the personality, at least within a short period of time.

Key words: autobiographical memory, narrative, personality, negative recollection, self-perception, character traits.

References

- Baddeley, A. D., Eysenck, M. W., & Anderson, M. C. (2015). *Memory* (Second edition). Psychology Press. <https://docer.com.ar/doc/nx100ec>
- Brown, N. R. (2021). The possible effects of the COVID-19 pandemic on the contents and organization of autobiographical memory: A Transition-Theory perspective. *Cognition*, 212, 104694. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104694>
- Cassol, H., Bonin, E., Bastin, C., Puttaert, N., Charland-Verville, V., Laureys, S., & Martial, C. (2020). Near-Death Experience Memories Include More Episodic Components Than Flashbulb Memories. *Frontiers in psychology*, 11, 888. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00888>
- Fivush, R., Habermas, T., Waters, T. E., & Zaman, W. (2011). The making of autobiographical memory: intersections of culture, narratives and identity. *International journal of psychology*, 46(5), 321–345. <https://doi.org/10.1080/00207594.2011.596541>
- Zinchenko, P. I. (2010). *Involuntary memory*. Moscow: Directmedia Publishing. [in Russian]
- Ivanova, O. F. (2021). *Autobiographical memory as a personal resource*, Proceedings of the scientific-practical conference "Problems of personal resources in educational and professional activities". Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian]
- Ivanova, O. F. (2017). Cultural memory and its influence on autobiographical memory. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (62), 44–47. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/9411> [in Ukrainian]
- Ivcevic, Z., Pillemer, D. B., Wang, Q., Hou, Y., Tang, H., Mohoric, T., & Taksic, V. (2008). When we feel good and bad about ourselves: self-esteem memories across cultures. *Memory* (Hove, England), 16(7), 703–711. <https://doi.org/10.1080/09658210802251406>
- Kapoustina, A. N. (2001). *The multifactorial personality technique of R. Kettell*. Sankt-Peterburg: Rec`. [in Russian]
- LePort, A. K., Stark, S. M., McGaugh, J. L., & Stark, C. E. (2016). Highly Superior Autobiographical Memory: Quality and Quantity of Retention Over Time. *Frontiers in psychology*, 6, 2017. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.02017>
- Lyubomirsky, S., Sousa, L., & Dickerhoof, R. (2006). The costs and benefits of writing, talking, and thinking about life's triumphs and defeats. *Journal of personality and social psychology*, 90(4), 692–708. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.4.692>
- Nourkova, V. V. (2009). *Cultural-historical Approach to Autobiographical Memory*. [Doctoral thesis, Moscow State University]. Moscow. [in Russian]
- Nourkova, V. V. (2022). Self-defining Memories in the System of Self-Memory Interfunctional Relationships. *Cultural-Historical Psychology*, 18(1), 79–89. <https://doi.org/10.17759/chp.2022180108> [in Russian]

- Nourkova, V. V., & Vasilenko, D. A. (2013). Forming of variative repertory of self-defining recollections as mean for developing of self-identity. *RSUH/RGGU Bulletin. Series: Psychological Studies*, 18 (119), 11–30. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-variativnogo-repertuara-samoopredelyayuschih-vospominaniy-kak-sredstvo-razvitiya-samoidentichnosti-1/viewer> [in Russian]
- Patihis, L., Frenda, S. J., LePort, A. K. R., Petersen, N., Nichols, R. M., Stark, C. E. L., McGaugh, J. L., & Loftus, E. F. (2013). False memories in highly superior autobiographical memory individuals. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 110(52), 20947–20952. <https://doi.org/10.1073/pnas.1314373110>
- Ross, M., & Wang, Q. (2010). Why We Remember and What We Remember: Culture and Autobiographical Memory. *Perspectives on psychological science : a journal of the Association for Psychological Science*, 5(4), 401–409. <https://doi.org/10.1177/1745691610375555>
- Sereda, G. K. (2010). *Selected psychological works*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 19.04.2022 (The article was received by the Editorial office on 04.19.2022)

Стаття рекомендована до друку 21.05.2022 (The article is recommended for publication on 05.21.2022)

DOI 10.26565/2225-7756-2022-72-03
УДК 159.96

О. Л. ЛУЦЕНКО (Олена Львівна Луценко)

доктор психологічних наук, доцент
завідувачка кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9922-9523>

E-mail: olena.lutsenko@karazin.ua

В. В. АРТЮХОВА (Владислава Василівна Артюхова)

кандидат психологічних наук, доцент, кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0282-7151>

E-mail: vlada.artukhova@gmail.com

О. І. ЗІМОВІН (Олексій Іванович Зімовін)

кандидат психологічних наук, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1571-6020>

E-mail: zimovin@ukr.net

В. М. ВЕРБОВАТА (Валерія Мустаджабівна Вербовата)

практикуючий психолог
E-mail: valeriaverbovata@outlook.com

ЯКОСТІ РОМАНТИЧНИХ СТОСУНКІВ ТА ЕМОЦІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГЕТЕРО- ТА ГОМОСЕКСУАЛЬНИХ ПАР – ЧИ ПО - ІНШОМУ КОХАЮТЬ В ЖІНОЧІЙ СЕКСУАЛЬНІЙ МЕНШОСТІ?

Дослідження особливостей стосунків у гетеро- та гомосексуальних парах мають обмежений та фрагментарний характер. Сучасне українське суспільство залишається недостатньо обізнаним у даному питанні, що призводить до стигматизації особистості через її сексуальну орієнтацію. Метою нашого дослідження було визначення зв'язку між емоційною креативністю та якістю стосунків кохання в гетеро- та гомосексуальних парах. Вибірку склали 20 гетеросексуальних та 20 гомосексуальних жіночих пар (60 жінок та 20 чоловіків) віком 18-40 років. Для діагностики були використані "Трикутна шкала любові" Р. Стернберга, опитувальник Дж. Ейверілла "Емоційна креативність", опитувальник "Психологічні типи кохання" С. Хедрик та К. Хедрик, проективна методика «Кола взаємовідносин» Т. Румянцевой (2006). У ході дослідження було виявлено, що незалежно від сексуальної орієнтації партнери у романтичних відносинах характеризуються однаково вираженою емоційною креативністю та мають схожу якість стосунків кохання. Визначено, що в усіх парах досліджуваних превалює кохання-дружба, їм також часто властиві частково симбіотичні стосунки, які іноді в деяких гетеросексуальних парах мають більш виражений характер. Для гомосексуальних пар характерні більш симетричні стосунки, хоча так само, як і в гетеросексуальних парах, присутня реакція відчуження у відповідь на спробу будувати симбіотичні стосунки іншим партнером. Виявлені зв'язки новизни емоцій з одержимістю кохання у лесбійок та прагматизмом кохання в гетеросексуальних парах вказують на специфічність прояву цього компонента емоційної креативності в залежності від сексуальної орієнтації пар.

Ключові слова: емоційна креативність, гомосексуальна орієнтація, відносини кохання, лесбійки.

Як цитувати: Луценко, О., Артюхова, В., Зімовін О., Вербовата В. (2022). Якості романтичних стосунків та емоційної креативності представників гетеро- та гомосексуальних пар – чи по-іншому кохають в жіночій сексуальній меншості? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 26-34.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-03>

In cites: Lutsenko, O., Artiukhova, V., Zimovin, O., Verbovata V. (2022). The qualities of romantic relationships and emotional creativity of representatives of hetero- and homosexual couples - do they love differently in the female sexual minority? *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology", (72), 26-34.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-03>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Трансформації традиційних сімейних цінностей, що спостерігаються сьогодні у суспільстві, призвели до появи різноманітних сценаріїв розвитку міжособистісних стосунків, альтернативних

моделей сімейних відносин, варіативності гендерних норм. В контексті даних реалій емоційна компетентність особистості, її можливість адаптуватися до швидкоплинних обставин, високо розвинений емоційний інтелект

стають запорукою психологічного благополуччя людини. Соціально-культурний стереотип викликає відчуття, що нетрадиційні сексуальні пари повинні мати особливі емоційні романтичні стосунки (Кравчук, 2017) – адже як жінка може кохати жінку так само, як кохає чоловік? Довготривале замовчування і недостатня розробленість питання сексуальної орієнтації сприяє жигтездатності ряду уявлень та міфів щодо особливостей емоційних відносин у гомосексуальних парах. В наших попередніх дослідженнях (Lutsenko et al., 2021) ми вже аналізували стереотип щодо гіршої професійної адаптованості представників сексуальних менших. Усе це привертає увагу дослідників до проблеми вивчення емоційної креативності та її впливу на різні сфери особистості, включаючи стосунки кохання, особливо у гомосексуальних парах.

У сучасній психології існує певна невизначеність щодо можливих проявів емоційної креативності. З одного боку, даний феномен розглядається в аспекті творчості, продукування різноманітних емоційних переживань. З іншого боку, існує тенденція обмежувати емоційні прояви певними рамками. Досліджуючи емоційний інтелект Андреева І. (2006) визначає, що поняття емоційної креативності ширше, адже передбачає новизну емоційних реакцій. Високий рівень емоційної креативності особистості відповідає високому рівню емоційного інтелекту, що у сукупності надає їй ряд особистісних та соціальних переваг. Серед них слід відмітити толерантність до себе та інших, впевненість у собі, самоповага, схильність до глибинного аналізу почуттів та пізнання власного емоційного досвіду, що сприяє самореалізації особистості.

Результати досліджень С. Дерев'яно (2017) вказують на наявність певного взаємозв'язку між рівнем емоційної креативності та домінуючою копінг-стратегією особистості. Так, виявлено, що для людей з високим рівнем емоційної креативності під час вибору копінг-стратегії найбільш важливими є емоційна обізнаність та щирість прояву емоційного переживання. Вони намагаються не дистанціюватися від проблем та переживань у стресовій ситуації. Копінг-поведінка індивідів із низьким та середнім рівнями емоційної креативності пов'язана із бажанням отримувати незвичні емоції, які допомагають їм конструктивно розв'язувати проблему. На думку С. Дерев'яно (2021), емоційна креативність виконує підтримуючу і накопичувальну функції, вона певним чином поєднує емоції і творчість, а також позитивно впливає на різні сфери життя людини, що сприяє підвищенню емоційного комфорту особистості.

У своєму дослідженні під емоційною креативністю ми розуміємо здатність людини до усвідомлення, ідентифікації, актуалізації, управління, перетворення і продукування нових емоцій в себе та інших. Результати дослідження виразності емоційної креативності та якості стосунків кохання, а також співвідношення між ними у парах з різною сексуальною орієнтацією, можуть розвіяти деякі міфи та зменшити таким чином ворожість й дискримінацію по відношенню до людей із гомосексуальною орієнтацією. За нашою гіпотезою, саме розвиток емоційної креативності обумовлює особливості побудови й функціонування стосунків кохання.

Аналіз останніх публікацій.

Незважаючи на вихід на поверхню стабільного існування одностатевих сексуально-любовних стосунків, які перестали класифікуватися як патологія або злочин, та стали все частіше демонструватися у сучасному суспільстві, взаємовідносини в одностатевих парах залишається маловивченою проблематикою сучасних наукових вітчизняних досліджень. Вперше питання одностатєвого партнерства в Україні було піднято в дослідженні становища геїв і лесбійок в країні та за її межами, що стало основою "Блакитної книги"(2000). Пізніше до даної проблематики звертались лише мимохіть, переважно у зв'язку з громадсько-правозахисними темами пов'язаними із неможливістю зареєструвати шлюб, отримати спадок та ін. (С. Белановський, С. Большаков, Д. Вовк, Д. Воронков, В. Добреньков, С. Змієвць, Е. Ісаєва, М. Касянчук, І. Кон, Т. Марценюк, А. Маймулахін, К. Паспик, О. Покальчук, Ф. Портік, Ю. Радостєєв, Д. Спейд, О. Уварова, К. Ульрікс, Е. Хукер).

Дослідниця С. Бем (2004) зауважує, що протягом ХХ ст. гомо- та гетеросексуальність вважались взаємовиключними феноменами. Гетеросексуальність була запорукою нормальності у той час як гомосексуальність – доказом психопатії. Через гендерну поляризацію більша частина людей схильна сприймати стереотипні гендерні ролі як норму, а все, що відрізняється – як девіацію. Через гендерно-поляризовані образи "справжнього чоловіка" та "справжньої жінки" гомосексуальність розглядається як загроза чоловічому або жіночому статусу. Ще й досі, незважаючи на останні дослідження у цій сфері, спостерігається дискримінація та стигматизація лесбійок і геїв.

Романків Н. та Луценко О. (2012) у ході дослідження виявили, що жінки з гомосексуальною та бісексуальною орієнтаціями виявляють більшу байдужість до соціальних норм, аніж жінки з гетеросексуальною орієнтацією. Лесбійки схильні вважати чоловіків більш асоціальними та

непривабливими, аніж бісексуальні та гетеросексуальні жінки. В іншому дослідженні біло виявлено, що у порівнянні з жінками з гетеросексуальною орієнтацією, у лесбійок рівень невротизації значуще вище, а найбільш високий він у бісексуальних жінок. Це відображує дезадаптованість представниць СМ в суспільстві, де переважаюча гетеросексуальна більшість негативно ставиться до різноманітності існуючих сексуальних орієнтацій (Луценко & Габелкова, 2021).

Досліджуючи питання різниці у стосунках гетеро- та гомосексуальних пар науковці (Bryant & Demian, 1994; Patterson & Sutfin, 2004; Kurdek, 2005) дійшли висновків, що на відміну від гетеросексуальних пар, лесбійські пари справедливніше розподіляють хатню роботу, більш конструктивно вирішують конфлікти, та в однаковій мірі задоволені стосунками в парі. Гомосексуальні пари отримують більше підтримки від друзів, ніж від членів родини. Також є дані про те, що гомосексуальні пари є менш стабільними. Дослідники вказують на незначну різницю між гомо- та гетеросексуальними стосунками.

Bryant A. (1994) дослідив стосунки геїв та лесбійок в Америці (560 та 706 пар відповідно), порівнюючи їх за різними показниками. Він визначив, що більша частина як жіночих, так і чоловічих пар створювали союзи "на все життя". Жіночі пари більше схильні до "ригуалізації" власних стосунків шляхом церемоній, більшість з них мали обручки, як символ стосунків. Також було встановлено, що лесбійки відчують більший рівень дискримінації, і це може бути пов'язано із дискримінацією жіночої статі в цілому. Виявлено, що жінки частіше за чоловіків обирали моногамні стосунки та не порушували домовленостей у парі. За даними дослідження визначено, що жіночі пари заводять дітей частіше за чоловічі. Вони пов'язують високу якість стосунків із: якістю сексуальних відносин, низькою кількістю образ, невеликою кількістю проблем у стосунках, високим доходом у парі та легалізацією стосунків у юридичному плані.

У питаннях виховання дітей та розподілу хатніх обов'язків гомо- та гетеросексуальні пари мають ряд відмінностей (Котельникова, 2017). Так, лесбійські пари майже порівну ділять оплачувану та неоплачувану працю, на відміну від гетеросексуальних, у яких чоловіки приділяють більше часу оплачуваній, а жінки – неоплачуваній роботі. Лесбійські пари мають менші розбіжності у престижності роботи, аніж гетеросексуальні. Про рівний розподіл обов'язків у гомосексуальних жіночих парах також свідчать результати дослідження пар із дітьми.

Результати досліджень, щодо визначення факторів задоволеності шлюбом і стосунками у гетеросексуальних парах дозволили виявити, що на задоволеність шлюбом впливає характер стосунків, єдність ціннісних орієнтирів партнерів, особистісні особливості кожного з партнерів, мотиви вступу в шлюб, характер батьківсько-дитячих стосунків (Луценко, 2015; Кравчук, 2017). Також дослідники зазначають, що існують певні гендерні відмінності у задоволеності шлюбом. Найбільш задоволені шлюбом нетривожні чоловіки з достатнім рівнем фінансової стабільності, а на задоволеність жінок значно впливає їх особистісна інтроверсія та рівень зрілості чоловіка. Також було визначено (Зімовін, 2018), що подвійні сексуальні стандарти негативно впливають на задоволеність шлюбом, адже вони порушують рівність між чоловіком та жінкою, до якого прагнуть сучасні родини.

Аналіз вітчизняних літературних джерел за темою стосунків у гетеро- та гомосексуальних парах дозволив визначити їх обмежений та фрагментарний характер. Дослідження проводяться переважно з вивчення різних аспектів гомосексуальної ідентичності та обумовлені проблематикою ЛГБТ-спільноти. На жаль, сучасне українське суспільство залишається недостатньо обізнаним у даному питанні, що призводить до стигматизації та дискримінації особистості через її сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність. Однак, результати закордонних праць (Kurdek, 2005) свідчать про те, що взаємовідносини у парах гетеро та гомосексуальної орієнтації багато в чому залежать від емоційного фону та ґрунтуються на тих самих факторах. Оскільки партнери в одностатевих парах з меншою вірогідністю наслідують гендерні шаблони романтичних стосунків, то й згідно нашої гіпотези будуть мати більш високу емоційну креативність та особливі стосунки кохання.

Метою нашого дослідження є визначення зв'язку між емоційною креативністю та якістю стосунків кохання в гетеро- та гомосексуальних парах.

Процедура дослідження. Вибірку досліджуваних склали 20 гетеросексуальних та 20 гомосексуальних жіночих пар (60 жінок та 20 чоловіків). Вік досліджуваних варіювався у межах від 18 до 40 років. Перебування у шлюбі та тривалість стосунків у даному дослідженні не враховувалися.

Дослідження проводилось за допомогою наступних психодіагностичних методик:

- "Трикутна шкала любові" Р. Стернберга, спрямована на дослідження рівня прояву трьох компонентів кохання за шкалами, що відповідають

цим компонентам: близькість, пристрасть, обов'язок (Маслоу, 2019);

- Опитувальник Дж. Ейврілла "Емоційна креативність" в адаптації І. Андреевої для дослідження емоційної креативності та її складових, які представлені наступними шкалами: підготовленість, новизна, ефективність, автентичність (Андреева, 2011);

- Опитувальник "Психологічні типи кохання" С. Хедрик та К. Хедрик призначений для дослідження 6 типів кохання, що були виведені канадським соціологом Дж. А. Лі. Шкали методики відповідають визначеним типам: пристрасне кохання-захоплення, кохання-дружба, гедоністичне кохання, прагматичне кохання, кохання-одержимість, альтруїстичне кохання (Фролова, 2020);

- Проективна методика "Кола взаємовідносин" Т. Румянцевой (2006) спрямована на визначення рівня близькості (злиття) або відчуження у відносинах між партнерами, яка представляє собою графічне зображення людиною своїх взаємин у вигляді кіл, що певним чином розташовані. Аналізується розташування кіл, їх розмір, ступінь близькості один до одного та динаміка відносно ситуації.

Таблиця 1. Рівень виразності психологічних типів кохання в досліджуваних групах

	Гетеросексуальні пари, (M±σ)	Гомосексуальні пари, (M±σ)
Пристрасне кохання-захоплення	28,50±8,15	27,30±6,55
Гедоністичне кохання	20,47±7,18	21,13±5,02
Кохання-дружба	35,27±4,77	35,73±3,76
Прагматичне кохання	21,97±7,13	24,37±5,95
Кохання-одержимість	20,40±8,46	14,70±5,95
Альтруїстичне кохання	31,40±6,32	29,77±6,20

Із таблиці 1 видно, що показники за шкалами методики обох груп знаходяться приблизно на одному рівні. Найбільш вираженим як в гетеро- так і в гомосексуальних парах є кохання-дружба та альтруїстичне кохання. Мінімально представлене кохання-одержимість, особливо серед гомосексуальних пар. Проте, за критерієм Манна-Уїтні статистично значущих відмінностей між групами не знайдено.

Таким чином, усі отримані результати свідчать, що сексуальна орієнтація не впливає в значній мірі на розвиток емоційної креативності та її компонентів, а також на прояв компонентів, що стосується кохання. Цей факт погоджується з результатами деяких закордонних досліджень (Kurdek, 2005), де зазначається, що гомосексуальні та гетеросексуальні особистості багато в чому схожі між собою.

За допомогою проективної методики "Кола взаємовідносин" були виявлені особливості стосунків у гетеро- та гомосексуальних парах (рис. 1).

Результати дослідження

Дослідження емоційної креативності свідчать про середній рівень її розвитку в гетеро- та гомосексуальних парах (96,97±14,39 та 102,7±12,8 відповідно), але статистичних розбіжностей між групами досліджених осіб не виявлено. Таким чином, досліджувані переважно проявляють емоції, що характерні для їх культури, однак за певних обставин можуть їх трансформувати для більшого задоволення власних потреб або потреб свого партнера.

За допомогою методик "Трикутна шкала любові" Р. Стернберга та опитувальника "Психологічні типи кохання" С. Хедрик та К. Хедрик були виявлені різноманітні аспекти стосунків кохання в гетеро- та гомосексуальних парах. Визначено, що показники близькості (7,99±0,79 та 7,90±0,75 відповідно), пристрасті (7,14±1,36 та 6,42±1,71 відповідно) та обов'язку (8,15±1,14 та 7,51±1,46 відповідно) знаходяться на середньому рівні та статистично не відрізняються у досліджуваних. Результати дослідження за методикою "Психологічні типи кохання" представлені у таблиці 1.

Результати, представлені на рисунку 1 свідчать, що найбільший відсоток досліджуваних ілюструють свої відносини з партнером у вигляді двох кіл, що частково перетинаються (у 63% гетеросексуальних пар та 73% гомосексуальних пар). Отже, вони мають потребу у симбіотичних стосунках та демонструють залежності від партнера у певних сферах. Слід зазначити, що за показником вираженого симбіозу (кола повністю перетинаються) існує певна розбіжність між представниками гетеро- та гомосексуальної спільноти. Так, результати опитування вказують, що 20% гетеросексуальних пар прагнуть до злиття з партнером, у них відсутні особисті кордони. У гомосексуальних пар даний тип взаємовідносин представлений мінімально (6,7% досліджених), вони схильні встановлювати більш незалежні стосунки.

Рівноправність у стосунках спостерігається у 13% досліджених гетеросексуальних пар та у 17% гомосексуальних пар, що вказує на наявність

стійких особистісних кордонів та більшу психологічну автономію пар лесбійок. Стосунки,

що характеризуються почуттям емоційного відчуження виражені в обох групах найменше.

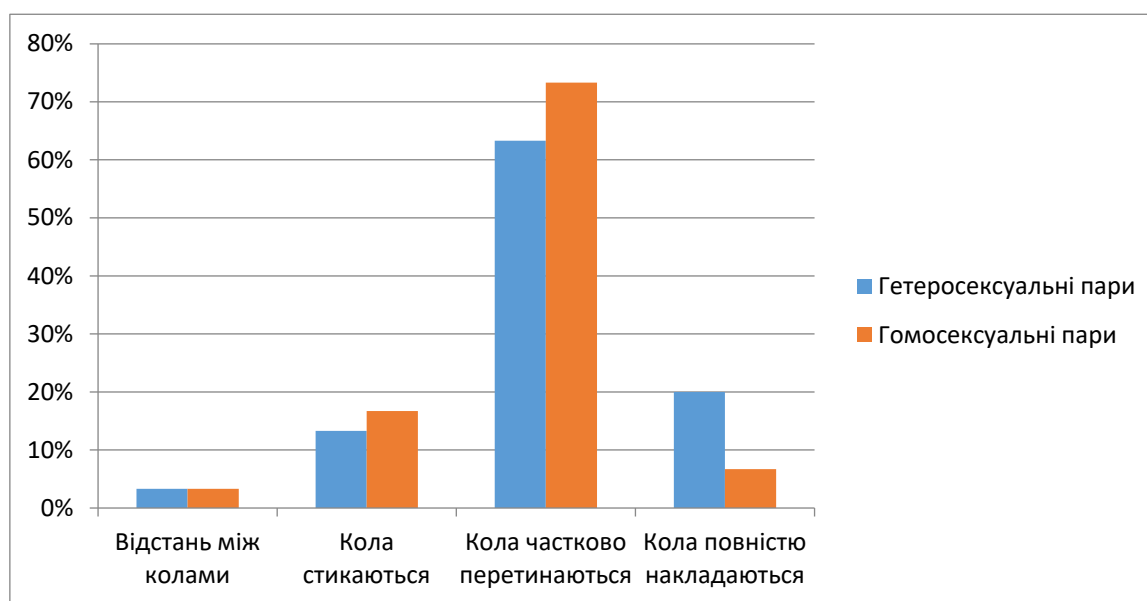

Рис. 1. Показники стосунків у гомо- та гетеросексуальних парах за проективною методикою "Кола взаємовідносин"

Слід відмітити, що жінки у гетеросексуальних парах зазвичай зображають коло, з яким асоціюють себе меншим за коло партнера, а у ситуації симбіозу вони розміщують його в середині кола партнера. Це може свідчити про невпевненість, низьку самооцінку та мінімізацію свого вкладу у стосунки. Можна припустити, що такі результати обумовлені частковим збереженням у гетеросексуальних жінок традиційних гендерних стереотипів в нашому суспільстві. Чоловіки переважно зображують кола однаковими за розміром, тобто вже не мають таких патріархальних стереотипів. Порівняння малюнків членів гетеросексуальних пар показало, що партнери досліджуваних, які вказували на рівноправні стосунки, прагнуть до симбіотичних стосунків та відчують емоційне відчуження.

На відміну від гетеросексуальних пар, у гомосексуальних парах емоційне відчуження відчують переважно досліджувані, чії партнерки прагнуть до симбіотичних стосунків. Тобто як в гомосексуальних, так і в гетеросексуальних парах присутня асиметрія сприйняття стосунків у парі, але в гетеросексуальних парах така асиметрія більша, оскільки вона присутня не лише у випадку з симбіотичними/відчуженими стосунками, але й у випадках рівноправні/симбіотичні та рівноправні/відчужені стосунки. Це вказує на те, що навіть спроби будувати рівноправні стосунки в гетеросексуальних парах вже викликають асиметричні реакції, а в гомосексуальних парах лише злиття та вторгнення у власну автономію викликає відчуження у партнера.

Це підтверджується тим, що переважна більшість лесбійок зображують себе та партнерку у

виділі кіл однакового розміру, та їх партнерки поділяють цю думку. Отримані результати дають можливість припустити, що стосунки у лесбійській парі є більш еквівалентними та симетричними, з меншою поляризацією по типу злиття/відчуження, ніж у гетеросексуальних парах. У лесбійок відсутні традиційно "жіноча" та "чоловіча" ролі, вони будують взаємовідносини не ґрунтуючись на стереотипних гендерних сценаріях.

З метою виявлення кореляційних зв'язків між рівнем емоційної креативності та якістю стосунків кохання у гетеро- та гомосексуальних парах було використано непараметричний коефіцієнт рангової кореляції Кендала.

За вибіркою загалом, тобто, в обох групах виявлено, що ефективність вираження емоцій (показник емоційної креативності) сильніше пов'язана із близькістю ($r=0,502$; $p<0,05$) та слабкіше із пристрасно ($r=0,276$; $p<0,05$) як компонентами кохання за шкалою Р. Стернберга. Це свідчить, що за умов емоційної ефективності у стосунках буде більше близькості між партнерами та у меншій мірі буде присутня пристрась. Отже, вміння партнера щиро та відверто виражати власні емоції пов'язано із побудовою глибоких емоційно-довірливих та сексуально-задовільних взаємовідносин, що супроводжуються почуттям єдності у парі. А, оскільки, кореляційний аналіз не показує причинно-наслідкових відношень, можна також стверджувати, що за умов близькості та, в меншому ступені, пристрасності в коханні, в парах буде спостерігатися емоційна ефективність у вираженні власних емоцій.

Близькість та пристрасть передбачають емоційну відкритість та експресивність, щирість та теплоту у стосунках. Таким чином, чим краще люди вмюють виражати власні емоції, тим частіше вони відчують емоційну близькість із партнером та пристрасть по відношенню до нього. Емоційно закриті та відсторонені партнери у меншій мірі схильні відчувати близькість. Якщо один з партнерів має проблеми із ідентифікацією чи вираженням власних емоцій, інший, як наслідок, може відчувати спустошення та відстороненість. Так само, якщо у парі відсутня близькість, партнери не відчують достатньої безпеки для того, щоб вільно виражати власні емоції.

Були виявлені позитивні значущі кореляційні зв'язки компонента емоційної креативності "ефективність" із проявом пристрасного кохання-захоплення ($r=0,324$; $p<0,05$) та альтруїстичного кохання ($r=0,353$; $p<0,05$) за шкалою С. та К. Хендрік. Таким чином вміння ідентифікувати, аналізувати та відверто проявляти власні емоції пов'язано із прагненням до переживання яскравих романтичних почуттів, неприкритим захопленням та стихійною закоханістю. Крім того, щирість та автентичність емоційних переживань респондентів поєднується з їх прагненням допомагати партнеру, бажанням залишатись самими собою у стосунках та самовдосконалюватись, зростати разом із партнером.

Слід відзначити наявність позитивного кореляційного зв'язку компонента емоційної креативності "новизна" із проявом прагматичного кохання ($r=0,294$; $p<0,05$) за шкалою С. та К. Хендрік. Таким чином вміння переживати нові незвичайні емоції пов'язано із прагненням людини отримувати від стосунків певні вигоди, підвищувати соціальний статус та задовольняти власні егоїстичні потреби. Імовірно, особистості, орієнтовані на прагматичне кохання, часто змінюють партнерів, задовольняючи таким чином власні потреби у нових та різноманітних емоційних враженнях.

У результатах кореляційного аналізу окремо за групами простежується відмінність між досліджуваними із гетеро- і гомосексуальною орієнтаціями. Наприклад, на відміну від респондентів із гетеросексуальною орієнтацією, у групі досліджуваних із гомосексуальною орієнтацією статистично значущих кореляцій між структурними компонентами емоційної креативності та компонентами кохання за шкалою Р. Стернберга (близькість, пристрасть, обов'язок) виявлено не було. Це вказує, що описані вище зв'язки між ефективністю вираження емоцій та близькістю і пристрастю характерні лише для гетеросексуальних пар.

У лесбійок, на відміну від представників гетеросексуальних стосунків, компонент емоційної креативності "новизна" поєднується із проявом кохання-одержимості ($r=0,268$; $p<0,05$). Отже, переживання нових, незвичних емоцій у респондентів даної групи пов'язано із залежним видом кохання, для якого характерні сильні, неконтрольовані та амбівалентні почуття. Одержимість у коханні породжує ревності, викликає гнів та інші несприятливі емоційні переживання, завдяки поєднанню яких може виникати ціла гама нових почуттів. Експериментальні дослідження особливостей особистостей із любовною адикцією (Луценко, 2015) вказують на їх високу імпульсивність, бажання пошуку новизни, нестандартність та низьку задоволеність відносинами.

Також, звертає на себе увагу той факт, що компонент емоційної креативності "автентичність" у досліджуваних із гомосексуальною орієнтацією має кореляційних зв'язок із проявом «прагматичного кохання» ($r=0,364$; $p<0,05$). Тобто, розуміння емоцій як автентичних, тих, що обумовлені інтересами особистості та сприяють її благополуччю поєднані із прагматичними стосунками кохання. Можна припустити, що такі результати отримані через прагнення гомосексуальних пар будувати свої стосунки переважно на засадах партнерства. Крім того, результати ряду досліджень (Bryant & Demian, 1994) вказують на здебільше однаковий фінансовий рівень жінок, що знаходяться у гомосексуальних стосунках.

Тобто, головні особливості кохання пар, що належать до гомо- або гетеросексуальних спільнот, полягають у тому, що у гомосексуальних парах "новизна емоцій" асоційована з коханням-одержимістю, а не прагматизмом, як в гетеросексуальних парах. Іншими словами, новизна емоцій лесбійок викликається за рахунок інтенсивності занурення в кохання, а не за рахунок можливої зміни партнера. В гомосексуальних парах прагматизм у коханні супроводжується автентичністю переживання емоцій, адже він надає можливість будувати стосунки на захисті власної ідентичності, власних інтересів.

Висновки. 1) У ході дослідження було виявлено, що незалежно від сексуальної орієнтації партнери у романтичних відносинах загалом характеризуються однаково вираженою емоційною креативністю та мають однаково виразність основних компонентів кохання, що описуються шкалами відповідних методик. Але при цьому кореляційні зв'язки між різними компонентами емоційної креативності та стосунків кохання організовані дещо по-різному в залежності

від сексуальної орієнтації. Таким чином, хоча гіпотезу щодо більшої емоційної креативності лесбійок, що перебувають у стосунках, підтверджено не було, припущення щодо особливих, депо інших стосунків кохання в парах з гомосексуальною орієнтацією, знайшло низку підтверджень.

2) Визначено, що в усіх парах досліджуваних превалює кохання-дружба, їм також найбільше властиві стосунки типу "часткове злиття", а відчужені стосунки у парах майже не зустрічаються.

3) Рівноправність та автономність у стосунках характерна більшою мірою для гомосексуальних, ніж для гетеросексуальних пар. Для останніх характерна більша асиметричність сприйняття стосунків по типу рівноправні/симбіотичні або рівноправні/відчужені стосунки.

4) Лише для гетеросексуальних пар близькість та пристрась у коханні асоційовані з більшою ефективністю у вираженні емоцій. Для гомосексуальних пар ці психічні явища функціонують незалежно.

5) Виявлені особливості переживання новизни в емоціях демонструють більш логічні зв'язки з якістю кохання в гомосексуальних парах, ніж в гетеросексуальних. А саме, у останніх новизна емоцій парадоксальним чином зв'язується з прагматизмом у коханні. Для гомосексуальних пар більш логічним чином виглядає асоційованість новизни емоцій з коханням на рівні одержимості, а автентичності емоцій – з прагматичним коханням.

Перспективами подальших досліджень буде більш детальне з'ясування нових питань, які виникли під час дослідження, зокрема, чому в гетеросексуальних парах новизна емоцій пов'язується з прагматичним типом кохання. Це можна виявити завдяки включенню нових змінних у дослідження, а саме, тривалості стосунків в парах та частоти зміни партнерів.

Список використаної літератури

Андреева, И. Н. Эмоциональная креативность и её отличия от эмоционального интеллекта. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 41. Серія: Психологічні науки. Т. 1.*, 2006. С. 13-15.

Андреева И. Н. Адаптация опросника эмоциональной креативности (ЕСК). *Психологический журнал*. 2011. №1-2. С. 75-81.

Бем С. Л. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему равенства полов. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. 336 с.

Деревянко С. П. Роль эмоциональной креативности в выборе копинг-стратегий. *Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. Е, Педагогические науки*. 2017. №7. С. 87–91.

Деревянко С. П., Кондратенко Е. Е. Функции эмоциональной креативности в профессиональной деятельности. *Коллоквиум*. 2021. №2. С. 7-9.

Зімовін О. І. Подвійні сексуальні стандарти подружжя як чинник незадоволеності шлюбом. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Том 2. №1. С. 131-136.

Котельникова Ю. С. Удовлетворенность брачно-семейными отношениями в молодых семьях. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2017. Том 6. № 2А. С. 181-190.

Кочарян А. С., Глуценко Л. В. Зв'язок образу батька з образом шлюбного партнера. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*. 2009. №842. Вип. 41. С.160-165

Кравчук А. Традиційна орієнтація. Міфи та факти щодо ЛГБТ. Київ: Центр "Наш світ", 2017. 78 с.

Луценко Е.Л. Сексуальная и любовная зависимость: феноменология, психофизиологическая основа, методы коррекции (обзор). *Вестник психофизиологии*. 2015. №3. С. 21-36.

Луценко О., Габелкова О. Зв'язок особливостей планування життєвого шляху з рівнем невротизації у жінок різних сексуальних орієнтацій. *Проблеми політичної психології*. 2021. Т. 24, №1. С. 257-272. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-79>.

Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер. 2019. 400 с.

Романків Н. А., Луценко Е. Л. Особенности проективной самоидентификации женщин с нетрадиционной сексуальной ориентацией. *Гендерные аспекты гуманитарных наук: материалы II международной заочной научно-практической конференции 21 ноября 2012 г.* Новосибирск: СибАК, 2012. С. 19-23.

Румянцева Т. В.. Психологічне консультування: діагностика стосунків у парі. Навчальний посібник. СПб.: Речь, 2006. 176 с.

Фролова С. В. Сущностные характеристики и методика диагностики типов любви. *Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика*. 2020. №4. С. 439-448.

Bryant A. S., Demian Relationship Characteristics of American Gay and Lesbian Couples: Findings from a National Survey. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 1994. №1. P. 101-117.

Kurdek L. A. What do We Know about Gay and Lesbian Couples? *Current Directions in Psychological Science*, 2005. №14. P. 251–254.

Lutsenko O., Kreydun N., Nalivayko O. Career orientations and professional responsibility of Ukrainian women with different sexual orientations. Are sexual minorities worse adapted to professional activities? *International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (2021)*, Kyiv, Ukraine, 22-23 December, 2021. Part of series ASSEHR, vol. 617, pp. 113-118. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211218.019>

Patterson C.J., Sutfin E.L., Fulcher M. Division of Labor Among Lesbian and Heterosexual Parenting Couples: Correlates of Specialized Versus Shared Patterns. *Journal of Adult Development*, 2004. № 3. P.179–189.

Olena LUTSENKO

Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor

Head of the Applied Psychology Department

V.N. Karaz'in Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

Vladyslava ARTIUKHOVA

PhD (Candidate of Psychological Science),

Associate Professor of Applied Psychology Department

V.N. Karaz'in Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

Oleksii ZIMOVIN

Philosophy Doctor (Psychology)

V.N. Karaz'in Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

Valeriia VERBOVATA

Practical psychologist

THE QUALITIES OF ROMANTIC RELATIONSHIPS AND EMOTIONAL CREATIVITY OF HETERO- AND HOMOSEXUAL COUPLES REPRESENTATIVES - DO THEY LOVE DIFFERENTLY IN THE FEMALE SEXUAL MINORITY?

Studies of the characteristics of hetero- and homosexual couples relationships are fragmentary. Modern Ukrainian society remains insufficiently aware of this issue, which leads to the stigmatization of a person because of his sexual orientation. The purpose of our study was to determine the relationship between emotional creativity and the quality of love relationships in hetero- and homosexual couples. The sample consisted of 20 heterosexual and 20 homosexual female couples (60 women and 20 men) aged 18-40. R. Sternberg's "Triangular Scale of Love", J. Avrill's questionnaire "Emotional Creativity", S. Khedrik's and K. Khedrik's "Psychological Types of Love" questionnaire, T. Rummyanisenova's "Circle of Relationships" projective method (2006) were used for diagnosis. It was found out that regardless of sexual orientation, partners in romantic relationships are characterized by the same pronounced emotional creativity and have the similar quality of love relationships. It was determined that love-friendship prevails in all pairs, they also have partially symbiotic relationships, which are more pronounced in some heterosexual couples. Homosexual couples are characterized by more symmetrical relationships, although, as in heterosexual couples, there is a reaction of alienation in response to an attempt to build a symbiotic relationship by another partner. The revealed connections of emotions novelty with love obsession in lesbians and love pragmatism in heterosexual couples indicate the specificity of this emotional creativity component manifestation depending on the sexual orientation of the couples.

Key words: *emotional creativity, homosexual orientation, love relationships, lesbians.*

References

- Andreyeva, I. N. (2011). Adaptation of the emotional creativity questionnaire (ECI). *Psikhologicheskii zhurnal*, (1-2), 75-81. [in Ukrainian]
- Andreyeva, I.N. (2006). Emotional creativity and its differences from emotional intelligence. *Visnik Chernigiv's'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni T.G. Shevchenka*. Vip. 41. Seriya: Psikhologichni nauki. (1), 13-15. [in Russian]
- Bem, S. L. (2004). Lenses of gender: Transformation of views on the problem of gender inequality. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 336. [in Russian]
- Bryant, A. S. (1994). Demian Relationship Characteristics of American Gay and Lesbian Couples: Findings from a National Survey. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 1, 101-117.
- Derevyanko, S. P. (2017). The role of emotional creativity in the choice of coping strategies. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. E, Pedagogicheskiye nauki*, (7), 87-91. [in Russian]
- Derevyanko, S. P., Kondratenko, Ye. Ye. (2021). Functions of emotional creativity in professional activity. *Kollokvium*, (2), 7-9. [in Russian]
- Frolova, S. V. (2020). Essential characteristics and methods for diagnosing types of love. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Ser. Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika*, (4), 439-448. [in Russian]
- Kocharyan, A. S., Hlushchenko, L. V. (2009). The connection between the image of the father and the image of the marital partner. *Visnyk Kharkiv's'koho natsional'noho universitetu imeni V.N. Karaz'ina. Seriya: «Psikhologiya»*, (842), (41), 160-165. [in Ukrainian]
- Kotel'nikova, Yu. S. (2017). Satisfaction with marriage and family relations in young families. *Psikhologiya. Istoriko-kriticheskiye obzory i sovremennyye issledovaniya*, 6(2A), 181-190. [in Russian]
- Kravchuk, A. (2017). Traditional orientation. Myths and facts about LGBT people. Kyiv: Tsentr "Nash svit", 78. [in Ukrainian]
- Kurdek, L. A. (2005). What do we know about gay and lesbian couples? *Current Directions in Psychological Science*, 14(5), 251-254. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00375.x>
- Lutsenko, O., & Gabelkova, O. (2021). Relationship between life planning and the level of neuroticism in women of different sexual orientations. *Problems of Political Psychology*, 24 (1), 257-272. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-79>.
- Lutsenko, O., Kreydun, N., Nalivayko, O. (2021). Career orientations and professional responsibility of Ukrainian women with different sexual orientations. Are sexual minorities worse adapted to professional activities? *International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation*, Kyiv, Ukraine, 22-23 December, 2021. Part of series ASSEHR, 617, 113-118. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211218.019>

- Lutsenko, Ye. L. (2015). Sexual and love addiction: phenomenology, psychophysiological basis, methods of correction (review). *Vestnik psikhofiziologii*, (3), 21-36. [in Russian]
- Maslou, A. (2019). Motivation and personality. SPb.: Piter, 400. [in Russian]
- Patterson, C. J., Sutfin, E. L., Fulcher, M., (2004). Division of Labor Among Lesbian and Heterosexual Parenting Couples: Correlates of Specialized Versus Shared Patterns. *Journal of Adult Development*, (3),179–189.
- Romankiv, N. A., Lutsenko, Ye. L. (2012). Features of projective self-identification of women with non-traditional sexual orientation. *Gendernyye aspekty gumanitarnykh nauk: materialy II mezhdunarodnoy zaochnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Novosibirsk: SibAK, 19-23. [in Russian]
- Rumyantseva, T. V. (2006). Psychological counseling: diagnosis of relationships in a couple. *Navchal'nyy posibnyk*. SPb.: Rech', 176. [in Ukrainian]
- Zimovin, O. I. (2018). Double sexual standards of spouses as a factor of dissatisfaction with marriage. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*, 2(1), 131-136. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 15.05.2022 (The article was received by the Editorial office on 05.15.2022)

Стаття рекомендована до друку 16.06.2022 (The article is recommended for publication on 06.16.2022)

DOI [10.26565/2225-7756-2022-72-04](https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-04)
UDC 159.923.32:179.8]-053

Svitlana G. YANOVSKAYA (**Ianovska**)

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Applied Psychology Department
V. N. Karazhin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
E-mail: sgyanovskaya@karazhin.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5439-5269>*

Rimma L. TURENKO

*Senior Lecturer the Department of English Language
V. N. Karazhin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
E-mail: tyrenco@gmail.com*

Nelli M. KONONENKO

*Senior Lecturer of the Department of Physical Education
National Aerospace University named after M. E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute"
Kharkov, st. Chkalov, 17 Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3915-4248>*

Natalia S. BILOUS

*Senior Lecturer, Department of Physical Education
National Aerospace University named after M. E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute"
Kharkov, st. Chkalov, 17 Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-7803-8936>*

Inna V. ZAKUTNYA

*student of the Faculty of Psychology
V. N. Karazhin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine*

AGE FEATURES OF OWN GREED DETERMINATION AND ITS ASSESSMENT IN OTHERS

Greed is one of the most common features in human nature, and it has recently attracted increasing research interest. The purpose of this work is to study the age-specific characteristics of determining own greed and its evaluation in others. We continue our research on greed as a personal trait, the presence of which leads to the maximum satisfaction of our own interests, at the expense of the well-being of others or as a result ignoring their needs. The problem of greed gained momentum with the advent of the Covid-19 pandemic, people of all ages and social status were forced to redistribute their material and intangible resources, save and save, when the others, on the contrary, increased their wealth through economic changes. So how has this critical situation affected the greed in all age people and their assessment of the greed in others? The following methods were used in the study: correlation, comparative and qualitative analysis of the results obtained by the method of semantic differential, incomplete sentences, situational tasks and the author's method of determining greed. As a result, it is shown that young people more often than adults consider greed as a personality trait inherent in everyone. Adult subjects to a greater extent equate the greed for experiencing negative emotions - evil, fear and aggression. In both groups, greed is defined as own limitation that prevents one from enjoying a full life, but through greed you can control your expenses, save and be responsible for your consumer behavior. Researchers of young and mature age believe that the greed of others limits their ability to live comfortably, satisfy their desires, achieve goals and live in abundance. Young and adult people's assessment of their own greed and the greed of others is moderate. Self-assessment of own greed and assessment of the greed of family and friends are similar. The assessment of city and country leader's greed is higher than their own assessment of greed.

Key words: *greed, personality trait, self-esteem, assessment of others, leaders of a city and country.*

Як цитувати: Yanovskaya, S., Turenko, R., Kononenko, N., Bilous, N., Zakutnya I. (2022). Age features of own greed determination and its assessment in other. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 35-43.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-04>

In cites: Yanovskaya, S., Turenko, R., Kononenko, N., Bilous, N., Zakutnya I. (2022). Age features of own greed determination and its assessment in other. *Вісник В.Н. Каразіна Харківського національного університету. Серія «Психологія», (72), 35-43.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-04>

The urgency of the problem is due to the fact that there is a lack of clear understanding of the age-specific characteristics of determining their own greed and its evaluation in others. The situation of uncertainty and shortages, which worsened in the early

2020s due to quarantine restrictions, has led to some changes in personal needs and lifestyles of people around the world. Many people of all ages and social status have been forced to redistribute their own material and intangible resources, save and save, while

the others have increased their wealth through changes in the economy due to the incidence of COVID-19. The global pandemic has changed aspects of people's social and political lives, such as work-life balance, diminishing public roles and increasing government restrictive action through executive or emergency powers, leading to changes in people's economic behavior, growing corporate greed and corruption, skepticism and hostility to power structures (Bao, Sun, 2020; Crusius, Thierhoff, 2021; Helzer & Rosenzweig, 2020; Li, Dang, 2021; Schieman, Narisada, 2021; Zeelenberg, Seuntjens, 2020). In these studies, greed is seen as a personal trait that affects attitudes toward themselves, their own behavior and others, and as a fleeting experience that determines a person's position in social relationships.

Analysis of recent publications. In our study, we define greed as a personality trait that manifests itself in a situation of uncertainty and contributes to the best consequences for oneself, through the well-being of others, or as a result of ignoring their needs. An analysis of recent publications has determined that the topic of greed is revealed by researchers taking into account many important aspects of human life today. We continue our proposed classification of modern applied research on greed (S. Yanovska et al., 2021). The first group of studies continues the tradition of studying dispositional greed (greed is a personality trait that is related to other personality characteristics and affects human life). In the second group of studies, greed is analyzed as a double process (personality trait and emotion), which affects the formation of relationships with others, attitudes toward them. The third group of studies focuses on social interaction, showing how greed deepens problems and conflicts between people.

The study of dispositional greed is based on the idea that greed is a part of human nature and most people are greedy to some degree. Dispositional greed, according to K. Hoyer et al. (2021); S. Preston et al. (2014), is related to individual differences in achievements and this applies not only to products, goods and money, but also to intangible results such as power, status and influence. T. Seuntjens et al. (2016) identifying features of the development of greed in adolescence, showed that greedy adolescents have more income and spend more, although they are less likely to save and have more debts. Greedy people work better (M. Zeelenberg et al., 2020): people with a high degree of greed process more and give up leisure, seeking more money and wealth, they, regardless of age, value money more than time. Self-assessment of human greed and its assessment in others (S. Yanovska et al., 2021) has a positive relationship between assessing own greed and assessing the greed of loved ones, and has no significant connection with the greed of people who run a city or country. In people's minds,

the greed of those in power is much greater than their own.

The second area of research focuses not only on the relationship between greed and behavior, but also on the emotional background that acts as a mediator in this relationship. The study by R. J. Bao and colleagues (2020) expands the notion of greed and is the basis for building an emotional and social cognitive model of greed as a dual process. The tendency to greed has a negative connection with prosocial behavior, and empathic concerns and prosocial moral considerations accompany it. J. Crusius et al. (2021) studied greed as a precursor to envy. People with a strong personality trait of greed, who were diagnosed with malicious envy, later showed hostility to higher others (leadership, state), and those who have benign envy, were characterized by positive emotions, the desire to improve.

The third group of modern empirical studies of greed focuses on social issues and problems caused by human greed. X. Li and colleagues (2021) studied the relationship between greed and corruption. They confirmed that greed absolutely leads to corruption, but there are ways to reduce this negative impact through descriptive norms of corruption. Greed positively presupposes corrupt intentions when descriptive norms of corruption are high; and, conversely, this connection decreases when the descriptive norms of corruption are less lower. K. Safarzynska and M. Sylwestrzak (2021) showed that greed can help save the group resources in a situation of violent "resource wars". The "conflict over greed" they define treats the probability of a group winning in proportion to the difference in resources between the groups and contributes to the conservation of those resources. E. G. Helzer and E. Rosenzweig (2020) studied the formation of judgments about greed. They considered the psychological process that transforms business practices, in the allocation of resources, into acts of greed in the minds of those who perceive them. The latter base their judgments about the greed of others not only on the apparent insatiability of the desires that motivate the search for resources, but also on the extent to which the search for resources harms others. Zhu Y. et al. (2019) have shown that greed has a twofold effect on the productivity of employees: greed can motivate people to work hard, but can also reduce their desire to show good results. Greed promotes productivity through the intermediate effect of the need for social status, but at the same time inhibits productivity through conscious distributive justice. Huang Y. et al. (2020) studied the greed of young people and adults in strategic decision-making. It was shown that compared to young people, older adults showed a constant motive of greed, a desire to exploit others and a lower level of fear. As an assumption, the authors emphasize that older people

---

may have a reduced ability to assess social threats, even if they remain motivated to take advantage of exploitation, greed significantly affects the quality of their social decisions.

Thus, the analysis of modern studies of greed, conducted both before and during the COVID-19 pandemic, once again confirmed the existence of good and ugly sides of greed: good in the sense that greedy people tend to work harder and earn higher incomes; bad because greedy people tend to harm others by taking more scarce goods, they are more corrupt, no longer trust other people and more jealous. The few works in which the age-specific aspects of human greed have been considered need further development, and this is the reason for choosing the purpose of our study.

The purpose of the study: to study the age-specific characteristics of determining their own greed and its evaluation in others.

Research methods and techniques. Due to quarantine restrictions, we created a Google form for convenience, which was sent to each subject individually and included all research methods.

Osgood's method of semantic differential gives a combination of the method of controlled associations and scaling procedures. The subjects had to read carefully the pairs of adjectives and choose in each pair the one that, in their opinion, more accurately characterizes the concept of "greed" and indicate the degree of its expressiveness.

The method of incomplete sentences, is modified by us to study the concept of "greed". The subjects had to read carefully the sentences: "Greed for me ...", "Because of my own greed I can not ...", "Because of the greed of others I can not ...", "Because of my greed I ..." and continue them.

Situational tasks are developed by us to study the behavior in which the greed or generosity of a man. 4 situations were suggested:

1. "You won UAH 100,000 in the lottery. What will you do with the winnings?"

2. "A friend turned to you for financial help. He asks to lend UAH 5,000. Will you give him that amount?"

3. "A man on the street is asking for alms. Would you give her alms? If so, in what amount?"

4. "The administration of the city you live in offers to take part in a charity project. What percentage of your monthly income could you pay? And would you participate in person?"

Methods of studying the semantic space of the concept of "greed" S. Yanovska, R. Lyutenko (2017). This technique was used to assess their own greed and study the greed of people belonging to the following groups: relatives, friends, people in the administration where the subjects study (work), people who run the city or country in which the subjects live. For each group of people who were evaluated, the subject received a separate answer sheet, where, according to the instructions, he assessed the degree of his own agreement on the relevance of the statement about him and others. A five-point scale was used for the assessment: 5 - fully agree; 4 - agree; 3 - difficult to answer; 2 - disagree; 1-completely disagree.

Methods of statistical data processing: primary mathematical analysis, content analysis, correlation analysis (by Spearman's test), comparative by Mann-Whitney, Fisher's test.

Characteristics of the sample: the study involved 93 people aged 18 to 45 years old. Among them are 46 young people, from 18 to 22 years old, students of various Kharkiv universities (Kharkiv National University named after V.N. Karazin, Kharkiv National University of Radio Electronics, National Aerospace University named after M.E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute"), and also 47 adults, from 36 to 45 years old, who work as teachers of the above-mentioned higher and secondary educational Kharkiv institutions.

Using the method of semantic differential, the representation of the study group on the concept of greed was determined (see Table 1)."

Table 1. The results of two age groups by the method of semantic differential

Factor	Young people			Adults		
	General (M±σ)	Girls (M±σ)	Boys (M±σ)	General (M±σ)	Women (M±σ)	Men (M±σ)
Evaluation	-7,26±3,85	-7,98±4,05	-6,15±1,87	-4,47±5,55	-5,75±4,99	-0,8±3,66
Force	2,01±4,56	2,23±4,70	2,5±3,04	0,6±4,04	0,46±4,47	0,8±0,98
Activity	-0,83±4,0	-0,69±4,08	-1,75±3,34	-1,3±3,39	-1,6±3,7	-0,4±1,36

The Evaluation factor is quite pronounced, it received the most negative value in both groups. Both young people and adults value greed as something bad, cruel, that causes negative emotions. Girls and women are more negative about greed than boys and men. This may be due to the fact that females react more emotionally to greed, especially to its manifestation from males ($p = 0.05$; $p =$

0.01). The Activity factor is also negative. Researchers evaluate greed as something passive, secret, permanent, which can be stored for a long time in one place and in the same form. Significant differences in gender assessment were identified ($p = 0.04$; $p = 0.009$). The Force factor has gained a positive value. Researchers evaluate greed as something strong, influential, something

that is difficult to tolerate in everyday life. There was no difference in this factor depending on the sex of the subjects. However, boys and men have slightly higher values, which can be explained by the influence of the stereotype that men should have more resources to provide for themselves and their loved ones.

Further analysis of the notion of greed is associated with the processing of data by the method of incomplete sentences. Content analysis of responses identified the following. With the help of the incomplete sentence "Greed for me ..." social attitudes towards greed were fixed. In the group of young people and adults, greed is primarily characterized as a negative personality trait (40.32% and 30.0% of responses, respectively) and a negative emotional state (32.26% and 36.7% of responses, respectively). Greed is described as horror, fear and evil, or as a negative trait of human nature that is presented in many subjects and "interferes with communication and can harm others." In the third place are responses that emphasize such negative manifestations of greed as ignoring the needs of others and the tendency to harm others (17.74% and 20.0% of responses, respectively), such as: "unwillingness to share with others", "refusing a request". To feel sorry for their loved ones and friends". Complete the list of answers that determine the benefits and positive meaning of greed (respectively 9.68% and 13.3% of responses in groups): "greed is useful", "greed helps to survive in difficult conditions", "forced measure for normal existence in society ». So, people of all ages see greed as good and bad, but in adulthood, greed is more likely to cause negative emotions, it is associated with evil and ignoring the needs of others, but also with fear that leads to accumulation and helps to survive.

With the help of the incomplete sentence "Because of my own greed, I do not have the opportunity to ..." recorded complaints about unsatisfied desires associated with greed. The most prominent category is own limitations, which received the largest percentage of responses in two age groups (young people - 40.98%, adults - 53.3%). The researched say that their greed prevents them from "buying what they want, living normally", and being in harmony with themselves. The next category in terms of percentage is the formation of social relationships (young people - 28.14%, adults - 20.0%). According to respondents of various ages, own greed is an obstacle to building good relationships with others and "being useful to others." Not a small percentage received answers - limitations in manifestations of generosity (young people - 19.67%, adults - 16.7%). The subjects are aware that due to their own greed, they do not always do such things as: "share something tasty", "provide financial assistance to some other", "give a tip". In the fourth city, there were answers in which the subjects of the

two groups denied the influence of greed on their lives (young people - 11.48%, adults - 10.0%). They do not save on themselves and their desires, they are always ready to share everything they have with others.

With the help of the incomplete sentence "Because of the greed of others, I cannot ..." recorded complaints about unsatisfied desires, due to restrictions on the part of others and their greed. The highest percentage was given to the category of satisfying own needs (young people - 40.0%, adults - 53.3%). The greed of others prevents the researched from "having a decent salary", "having a secured future", "buying everything they want", "living a full life", "getting material encouragement". Instead of free disposal of their own wealth, people save, limiting themselves and their relatives. In the second place there are answers related to building relationships: young people - 23.3%, adults - 26.7%; and "trust" in the group of young people (21.7%). It is difficult for the subjects to have a positive attitude towards greedy people and consider them reliable, they cannot "trust such people". In the last place - "denial" (young people - 15.0%, adults - 20.0%). The researched indicate that the greed of others does not bother them in any way, that they are independent of it, or do not pay attention to it.

With the help of an incomplete sentence "Thanks to my greed, I ..." recorded the motives of the achievement. The categories of savings and thrift (47.54% of young people, 33.4% of adults) received the highest percentages as having control over own expenses and avoiding actions that are unimportant according to the respondents. Next, in the group of adults comes the responsibility of consumer behavior (33.3%), and in the group of young people the opportunity to do what they love (24.6%). Young people believe that thanks to their greed, they carefully allocate their own resources, go to the set goal, do what they want, without paying attention to the needs of others. In the last place - "denial" (young people - 21.31%, adults - 33.3%). The subjects, continuing the sentence, pointed out that their own greed neither limits nor stimulates their activity.

Further analysis of the results is related to the processing of answers to situational tasks, for which the method of content analysis was used. All subjects were offered four situations, the solution of which is connected with the manifestation of greed or generosity. "Situation 1" determines the distribution of lottery winnings, "situation 2" - the reaction to a friend's appeal for material help (borrowing UAH 5,000), "situation 3" - the reaction to a stranger's request for alms on the street (we would submit, in which size), "situation 4" - participation in a city charity project (how much money was donated, would take personal participation). The results are presented in Table. 2-3 in the percentage ratio.

Table 2. Answers to "situational task 1" in two groups of subjects

Answer options	Frequency of answers in groups of subjects (%)	
	Young people	Adult people
Investing in own business	33,3%	23,3%
Spending on personal desires, pleasure	23,3%	40%
Money for family needs	10%	13,4%
Allocation of funds to own and family expenses	33,3%	23,3%

For young people, an unexpected lottery win provides opportunities, first of all, to invest in their own business and allocate funds for their own expenses and those of relatives. According to the respondents, they would "invest part of it to further increase the amount", "open their own business", "help their parents", and "spend on self-development and education". Most of the surveyed young people want to live in abundance and satisfy their needs not only "here and now", but also in the future, to provide for themselves and their loved ones, as well as to distribute funds wisely and profitably. In the group of researched adults, most of the answers are related to obtaining personal benefit and satisfaction, for them

"rest", "healthcare", "large purchases that increase the quality of life" are important. Next, adults chose to invest in their own business and distribute funds for their own expenses and those of relatives, while in the group of young people it was own benefit, satisfaction. Young people would spend these funds on their own desires and satisfy needs for which they did not have enough before. The lowest percentage of responses in both groups is to spend money on family needs. Young people are ready to give money to their parents, and adults are ready to spend it on their children and their parents. These subjects demonstrate the presence of an altruistic tendency, but it is limited by family ties.

Table 3. Answers to "situational tasks 2,3,4" in two groups of subjects

Answer options	Frequency of answers in groups of subjects (%)					
	Young people			Adult people		
	Situation 2	Situation 3	Situation 4	Situation 2	Situation 3	Situation 4
Altruism, generosity	40,0%	30,0%	30,0%	43,4%	66,7%	40,0%
Selfishness and rejection	30,0%	46,7%	56,7%	23,3%	20,0%	40,0%
Determination of the conditions of consent at the request of a person	30,0%	23,3%	13,3%	33,3%	13,3%	20,0%

Answers to the following three situational tasks were divided into three main categories. The first option is altruism, a manifestation of generosity, the manifestations of which are higher in the group of researched adults. More often than young people, they would lend money to a friend, give alms on the street and participate in a city charity project. In the group of young people, the percentage of answers to these situations was higher in the category "selfishness and refusal". According to the results of the comparative analysis, significant differences were determined regarding to the choice of two types of answers in "situation 3": adults more often than young people chose the answers of altruism and generosity ($\varphi = 2.912$, $p \leq 0.01$), young people more often chose selfishness and refusal ($\varphi = 2.239$, $p \leq 0.05$). In the third category, in which the respondents determined the conditions of consent at the request of a friend, a stranger, or a city administration, the answers are not so unambiguous. The latter will be more likely to be supported by adults than young people when they find out what he needs the money for. Adults value friendships to a greater extent, while young people believe that there is still time

ahead and friends can still be found. Money for an urban project would be more often provided by adults, provided they receive its description and control over costs, or out of a habit that comes from the "collectivist" past. Young people are more likely to give alms if they see that a person is really in need or "works: plays a musical instrument, sings."

With the help of the method of researching the semantic space of the concept of "greed" (Yanovska & Lyutenko, 2017), the age-related features of assessing own greed and the greed of others were determined. The integral indicator of self-assessment of greed and assessment of greed in relatives and friends in the studied sample is at an average level. Subjects of both groups are prone to moderate economy and frugality with a tendency to accumulate and save goods and similarly evaluate the people who are closest to them (see Table 4).

The assessment of the greed of the administration of organizations where the researched study or work is somewhat higher than the assessment of their own greed, but remains at an average level. According to the respondents, the organization administration is moderately economical and thrifty, its expenses and use

of goods are correlated with needs and are adequate to the situation. The assessment of the greed of the people who rule the city and the country in the two groups of subjects is at a high level, while the indicators in the group of young people are somewhat higher than in the

group of adults. According to the respondents, city and country leaders are prone to excessive accumulation and maintenance of wealth, ensuring a carefree life for themselves, without paying attention to the problems and needs of others.

Table 4. Indicators of assessment of own greed and the greed of others in two groups of subjects

Integral indicators	Young people	Adult people
Own greed	23,9±12,1	26,1±9,2
Greed of relatives and friends	26,6±12,7	37,4±26,3
Greed of the organization administration	32,6±10,3	31,7±9,4
Greed of a city and country leadership	46,1±9,1	40,9±13,1

Table 5 Indicators of correlation analysis of assessment of own greed and greed of others in the studied groups.

			IGo	IGr/f	IGa	IGl
Young people	FEG	r	,422*	,426*	,343	-,292
		ρ (two-sided)	0,020	0,019	0,064	0,117
	IGo	r		,706**	,377*	-,121
		ρ (two-sided)		0,00	0,040	0,526
IGr/f	r			,391*	-,073	
	ρ (two-sided)			0,033	0,700	
IGa	r				,079	
	ρ (two-sided)				0,679	
Adult people	IGo	r		,715**	,363*	-,458*
		ρ (two-sided)		0,00	0,049	0,011
	IGr/f	r			,268	-,103
ρ (two-sided)				0,152	0,588	
IGa	r				,376*	
	ρ (two-sided)				0,041	

Note: FEG – factor Evaluation of Greed; IGo -integral indicator of assessing own greed; IGr/f - an integral indicator of assessing the greed of relatives and friends; IGa - an integral indicator of assessing the greed of the organization administration; IGl is an integral indicator of assessing the greed of city and country leaders. * $\rho \leq 0.05$; ** $\rho \leq 0.01$

According to the results of the correlation analysis, a direct connection between the assessment of own greed and the assessment of the greed of relatives, friends and the administration was determined in young people. Among adults, a direct relationship between the evaluation of own greed and the evaluation of the greed of relatives, friends, and the administration was determined, and vice versa with city and country leaders (see Table 5).

Discussion. Greed manifests itself in the process of growing up. In the field of the development of young people, we can talk about positive and negative aspects of greed: this is the desire of young people to absorb the greatest amount of knowledge and the need for the continuous realization of their educational opportunities ("greed for knowledge"), or a greedy attitude to their own freedom and unwillingness to spend their own resources, slow entry into a more adult, economically responsible life. In adulthood, a person leads an appropriate way of life, feels social responsibility for relatives, helps them. At the same time, more often than not, it is precisely in this age period that a more aggressive desire to preserve own resources and goods, more similar to the manifestation of greed, enters the arena. With the passage of time and

changes in the surrounding socio-economic and political situation, an adult becomes more sensitive to changes, so he seeks to preserve the existing social position, while concentrating less and less on realizing his potential to create a new one.

In our study, a certain increase in the assessment of own greed and its assessment in others was indeed determined in adults compared to young people. These results coincide with the data obtained in the study by Huang Y. et al. (2020) in which older adults are shown to exhibit a consistent greed motive, a desire to exploit others, in contrast to younger adults in a strategic decision-making situation.

Also, regardless of the subjects age, the relationship between the assessment of own greed and its assessment in the immediate environment (friends, relatives, the administration of the organization where the subject's study and work) and the contrast between own greed and the greed of a city and country leadership was determined. Among adults, this was reflected in a significant inverse relationship between self-rated greed and managerial greed, which is attributed to excessive wealth accumulation, self-interest, and involvement in corruption schemes. Such results coincide with the indicators of the study by X.

Li et al. (2021), where the absolute connection between corruption and greed was pointed out. These results can also be explained by stereotypes rooted in our society: "a person comes to power in order to accumulate own resources and property, taking advantage of own position, ignoring the problems and needs of others."

Conclusions.

The following qualitative assessment of greed was determined: according to young people, greed is characteristic of everyone, the consequences for a specific individual and those around him are different. The researched adults to a greater extent equate greed with experiencing negative emotions - evil, fear and aggression - and consider it as a defect that causes a certain weakness in everyday life; in both studied groups, greed is defined as its own limitation, which prevents one from enjoying a full life, but thanks to greed, one can control his expenses, economize, save and be responsible for his consumption behavior. The researched young and adults believe that the greed of others limits the possibilities of a comfortable existence, the satisfaction of own desires, the achievement of set goals and a life of abundance.

Subjects of the two age groups, when solving situational tasks focused on manifestations of greed-generosity, chose the following behavior: selfishness and refusal - determination of conditions for agreeing to a request - altruism and manifestation of generosity. Altruism and generosity were more presented in the answers of older people, in contrast to young people, who more often refused and formulated the conditions under which they would help others.

The evaluation of young and adults of their own greed and the greed of relatives and friends is similar and has an average level of expressiveness. The greed rating of city and country leaders is higher than their own greed rating. Consequently, as the psychological distance with the people whose greediness is evaluated increases, the perception of others' greediness increases.

According to the results of the correlation analysis, a direct connection between the assessment of own greed and the assessment of the greed of relatives, friends and the administration was determined in young people. Among adults, a direct relationship between the evaluation of own greed and the evaluation of the greed of relatives, friends, and the administration was determined, and vice versa with the leaders of the city and the country.

According to the results of the comparative analysis, significant differences in the responses of groups of different ages were determined in the situation when a stranger asks for alms: adults were more willing to give it than young people. Such results can be due to the presence of greater life experience,

especially about critical situations in which a person may find himself, stability and better financial situation of people of this age group.

Prospects for further research may be the development of game procedures for determining guidelines in people's behavior for generosity or greed.

References

- Bao, R. J., Sun, X. M., Liu, Z. Z., Fu, Z., Xue, G. (2020). Dispositional Greed Inhibits Prosocial Behaviors: an Emotive-Social Cognitive Dual-process Model. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00928-5>
- Crusius, J., Thierhoff, J., Lange, J. (2021). Dispositional Greed Predicts benign and Malicious Envy. *Personality and Individual Differences*. 168. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110361>
- Helzer, E. G., Rosenzweig, E. (2020). Examining the Role of Harm-to-Others in Lay Perceptions of Greed. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 160, 106-114. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2020.02.008>
- Li, X., Dang, J., Liu, L., Liang, Yu. & (2021). Are Greedy Individuals More Corrupt? *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01415-1>
- Preston, S.D., & Vickers, B.D. (2014). The psychology of acquisitiveness. In S.D. Preston, M.L. Kringselbach, & B. Knutson (Eds.), *The interdisciplinary science of consumption* (pp. 127–145). Boston Review.
- Safarzynska, K., Sylwestrzak, M. (2021). Resource Depletion and Conflict: Experimental Evidence. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 185. 902-917. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2020.11.002>
- Schieman, S., Narisada, A. (2021). A Less Objectionable Greed? Work-Life Conflict and Unjust Pay during a Pandemic. *Research in Social Stratification and Mobility*. 71. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100564>
- Seuntjens, T., Zeelenberg, M., Breugelmans, S., Van de Ven, N., Van der Schors, A. (2016). Greed and adolescent financial behavior. *Journal of Economic Psychology*. 57. 1-12.
- Seuntjens, T., Zeelenberg, M., Van de Ven, N. (2015). Dispositional Greed. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1–17.
- Yanovska, S. H., Liutenko, R. A. (2018). The research method of semantic space of the concept "greed". *svidotstvo №74952 [certificate №74952]*. *Visnyk – Bulletin*, 47 [in Ukrainian].
- Yanovska, S. H., Turenko, R. L., Bilous, N. S., Liutenko, R. A. (2016). Psychological features of the idea of greed and greedy man. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Kharkiv National University*, (pp. 55–58). Kharkiv: Kharkiv National University [in Ukrainian].
- Zeelenberg, M., Breugelmans, S., The good, bad and ugly of dispositional greed. (2022). *Current Opinion in Psychology*. 46. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101323>
- Zeelenberg, M., Seuntjens, T. G., Van de Ven, N., Breugelmans, S. M. (2020). When enough is not enough: Overearning as a Manifestation of Dispositional Greed. *Personality and Individual Differences*. 165. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110155>

Zhu, Y., Sun X., Liu, S., Xue, G. (2019). Is Greed a Double-Edged Sword? The Roles of the Need for Social Status and Perceived Distributive Justice in the Relationship

Between Greed and Job Performance. *Front. Psychol.* <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02021>

ЯНОВСЬКА Світлана Германівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна

ТУРЕНКО Римма Леонардівна

старший викладач кафедри англійської мови
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна

КОНОНЕНКО Неллі Миколаївна

старший викладач кафедри фізичного виховання
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова, 17, м. Харків, Україна

БІЛОУС Наталія Сергіївна

старший викладач кафедри фізичного виховання
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова, 17, м. Харків, Україна

ЗАКУТНЯ Інна

студентка факультету психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАСНОЇ ЖАДІБНОСТІ ТА ЇЇ ОЦІНКИ В ІНШИХ

Жадібність є однією з найпоширеніших рис людської природи, і останнім часом вона привертає все більший дослідницький інтерес. Мета цієї роботи — вивчення вікових особливостей визначення власної жадібності та її оцінки в інших. Ми продовжуємо наші дослідження жадібності як особистісної риси, наявність якої призводить до максимального задоволення власних інтересів, за рахунок благополуччя інших людей або в результаті ігнорування їхніх потреб. Проблема жадібності набрала обертів із появою пандемії Covid-19, люди різного віку та соціального статусу були вимушені переорієнтувати власні матеріальні й нематеріальні ресурси, заощаджувати та економити, інші, навпроти, збільшили власні статки за рахунок змін в економіці. Тож, яким чином ця критична ситуація вплинула на жадібність людей різного віку і на їх оцінку жадібності оточуючих? У ході дослідження було застосовано наступні методи: кореляційний, порівняльний та якісний аналіз результатів, отриманих методом семантичного диференціалу, незавершених речень, ситуаційних завдань та авторської методики визначення жадібності. В результаті показано, що молоді люди частіше ніж дорослі вважають жадібність особистісною рисою, властивою кожному. Досліджувані зрілого віку більшою мірою прирівнюють жадібність до переживання негативних емоцій - зла, страху та агресії. В обох досліджуваних групах жадібність визначається як власне обмеження, що не дає насолоджуватися повноцінним життям, але завдяки жадібності можна контролювати свої витрати, економити, заощаджувати та бути відповідальними за свою споживчу поведінку. Досліджувані молодого й зрілого віку вважали, що жадібність інших обмежує їх можливість комфортного існування, задоволення власних бажань, досягнення поставлених цілей та життя в достатку. Оцінка людьми молодого та зрілого віку власної жадібності та жадібності інших є помірною. Самооцінка власної жадібності та оцінка жадібності рідних людей та друзів є подібною. Оцінка жадібності керівників міста та країни є вищою за власну оцінку жадібності.

Ключові слова: жадібність, особистісна риса, самооцінка, оцінка інших, керівники міста та країни.

Список використаних джерел

- Яновська С., Севаст'янов П., Туренко Р., Закутня І. Психологічні аспекти уявлення про власну жадібність та її оцінка у інших. *Наука і освіта*. 2021. № 3. С.5-12. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2021-3-2>
- Яновська С. Г., Туренко Р. А., Білоус Н. С., Лютенко Р.А. Психологічні особливості уявлення про жадібність та жадібну людину. *Вісник Харківського національного університету*. Харків, 2016. Вип.59. С. 55–58.
- Яновська С. Г., Лютенко Р. А. Методика дослідження семантичного простору поняття "жадібність": свідоцтво №74952. Україна; заявл. 24.11.2017; опубл. 26.01.18, Бюл. № 47. 772 с. [http://Avt_Pravo_№47_2018%20\(1\).pdf](http://Avt_Pravo_№47_2018%20(1).pdf)
- Bao R. J., Sun X. M., Liu Z. Z., Fu Z., Xue G. Dispositional Greed Inhibits Prosocial Behaviors: an Emotive-Social Cognitive Dual-process Model. *Current Psychology*. 2020. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00928-5>
- Crusius J., Thierhoff J., Lange J. Dispositional Greed Predicts benign and Malicious Envy. *Personality and Individual Differences*. 2021. P. 143-168. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110361>
- Helzer E. G., Rosenzweig E. Examining the Role of Harm-to-Others in Lay Perceptions of Greed. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 2020 P.106-114. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2020.02.008>
- Huang Y., Chai J.W., Feng L., Yu R.J. Older Adults Show Diminished Sensitivity to Potential Losses in Social Bargaining. *Journals of Gerontology Series B-Psychological Sciences and Social Sciences*. 2020. P. 1699-1704. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbz113>

-
- Li X., Dang J., Liu L., Liang Yu. Are Greedy Individuals More Corrupt? *Current Psychology*. 2011. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01415-1>
- Preston S.D., & Vickers B.D. The psychology of acquisitiveness. In S.D. Preston, M.L. Kringelbach, & B. Knutson (Eds.), *The interdisciplinary science of consumption*, 2014. P. 127–145. Boston Review.
- Safarzynska K., Sylwestrzak M. Resource Depletion and Conflict: Experimental Evidence. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2021. P.902-917. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2020.11.002>
- Schieman S., Narisada A. A Less Objectionable Greed? Work-Life Conflict and Unjust Pay during a Pandemic. *Research in Social Stratification and Mobility*. 2021. 71 p. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100564>
- Seuntjens T. G., Zeelenberg M., van de Ven N., Breugelmans S. M. Dispositional greed. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. P. 917–933.
- Seuntjens T., Zeelenberg M., Breugelmans S., Van de Ven N., Van der Schors A. Greed and adolescent financial behavior. *Journal of Economic Psychology*. 2016. V. 57. P. 1–12.
- Zeelenberg M., Breugelmans S., The good, bad and ugly of dispositional greed. *Current Opinion in Psychology*. 2022. V. 46. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101323>
- Zeelenberg M., Seuntjens T. G., van de Ven N., Breugelmans S. M. When enough is not enough: Overearning as a Manifestation of Dispositional Greed? *Personality and Individual Differences*. 2020. P. 142-165. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110155>
- Zhu Y., Sun X., Liu S., Xue G. Is Greed a Double-Edged Sword? The Roles of the Need for Social Status and Perceived Distributive Justice in the Relationship Between Greed and Job Performance. *Front. Psychol.*, 2019. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02021>

Стаття надійшла до редакції 18.04.2022 (The article was received by the Editorial office on 04.18.2022)

Стаття рекомендована до друку 20.05.2022 (The article is recommended for publication on 05.20.2022)

НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.01

DOI 10.26565/2225-7756-2022-72-05

О. Є. РОНЖЕС (Олена Євгеніївна Ронжес)

магістр психології, магістр економіки,

аспірантка кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022

E-mail: wotanineurope@me.com

<https://orcid.org/0000-0003-3260-8996>ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ
НЕЙРОКОМП'ЮТЕРНОГО ІНТЕРФЕЙСУ

Мультизадачність стала великою проблемою для сучасного суспільства. Ефективність навчання не відповідає вимогам практики, бо неможливо навчити людину мультизадачності, тому що це упирається в об'єм оперативної пам'яті та природні особливості когнітивних процесів, які є у людини. Сучасне технологічне навантаження перевищує природні можливості людини. Одним із варіантів рішення цих проблем є розширення когнітивних можливостей людини за допомогою нейрокомп'ютерного інтерфейсу (НКІ). Метою статті є огляд сучасних можливостей використання НКІ, в тому числі, для цілей навчання. В статті розглядаються сучасні технології зчитування сигналів мозку та нервової системи людини та обирається оптимальна технологія для підвищення ефективності навчання дорослих завдяки НКІ. Методи дослідження: систематичний пошук, синтез, аналіз та узагальнення наукових даних. За ключовими словами у наукометричних базах було знайдено 2328 матеріалів, з них 18 виявилися релевантними темі дослідження. В результаті було виявлено, що для підвищення ефективності навчання можна рекомендувати обрати використання психофізіологічного методу транскраніальної електростимуляції (ТЕС) в поєднанні з нейрокомп'ютерним інтерфейсом на базі методу електроенцефалографії (ЕЕГ), як один з неінвазивних методів впливу та отримання зворотного зв'язку завдяки НКІ, без відомих побічних ефектів впливу на когнітивні функції та на особистість людини.

Ключові слова: нейрокомп'ютерний інтерфейс, транскраніальна електростимуляція, ефективність навчання, ЕЕГ, мультизадачність.

Як цитувати. Ронжес, О. (2022). Підвищення ефективності навчання за допомогою нейрокомп'ютерного інтерфейсу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 44-51. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-05>

In cites: Ronzhes, O. (2022). Improving the Effectiveness of Learning with the Help of Neurocomputer Interface. *Visnyk of V. N. Karaz'in Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (72), 44-51. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-05>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми. З розповсюдженням діджиталізації процесів життєдіяльності, в тому числі і в навчанні, постає питання оптимального використання комп'ютерних і машинних можливостей. Для ефективного навчання та відпрацювання навичок в складних навчальних середовищах, в яких максимально задіяні когнітивні функції, проводяться розробки і дослідження застосування мозкових або нейрокомп'ютерних інтерфейсів (НКІ) (Brain Computer Interface, BCI). Найчастіше таке навчання пов'язане з мультизадачністю, що, зазвичай, розглядається як контрпродуктивний і стресогенний фактор (Taylor, 2020). Як оптимізувати когнітивні процеси при багатозадачності за допомогою BCI в тих професіях, де її не можна уникнути? Комп'ютеризації завдань і середовища недостатньо, бажана наявність об'єктивного зворотного зв'язку про стан нервової системи і

психіки того, хто навчається, а так само, можливість екологічного впливу. Таку можливість дають НКІ, що забезпечують відстеження реакції психіки, інформацію про стан ЦНС та їх аналіз в реальному часі, а також зовнішні коректуючі впливи безпосередньо на мозок.

Аналіз досліджень. Інтерфейси „мозок-комп'ютер“ поступово наближаються до епіцентру наукового інтересу протягом останніх кількох десятиліть. Підстави, на яких базуються НКІ, походять з робот І. П. Павлова про умовні рефлексії та регулюючу роль кори головного мозку. Після розвитку його ідей, П. К. Анохін в 1935 року довів, що принцип зворотного зв'язку має вирішальну роль у регулюванні як вищих пристосувальних реакцій людини, так і її внутрішнього середовища. Пізніше Н. П. Бехтерева з 1968 по 2008 рік займалася розшифруванням мозкових кодів психічної

діяльності. Реалізація можливості симбіозу людини і комп'ютера розглядалася ще в 1960 році дослідницькою агенцією DARPA (Управління перспективних дослідницьких проєктів міністерства оборони США), та науковці агенції вважали, що спочатку розширений інтелект людини буде перевищувати повністю штучний (Licklider, 1960).

Дослідження НКІ розпочалися у 1970-х роках у Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі (UCLA). Перший в історії інвазивний НКІ був створений Ф. Кеннеді та його колегами з використанням електродів, імплантованих в кору головного мозку мавп. А вже в 2000 році Ф. Кеннеді з колегами оприлюднив результати дослідження „Безпосереднє керування комп'ютером центральною нервовою системою людини“, де описав інвазивну альтернативу зовнішнім пристроям інтерфейсу «мозок-комп'ютер». Ця система вимагала імплантації спеціального електрода у зовнішні шари неокортексу людини, а записані сигнали передавалися на приймач і оброблялися для наведення курсору на монітор комп'ютера перед пацієнтом, який навчився керувати курсором для створення синтетичної мови та набору тексту (Kennedy, 2000)

В наші дні поряд з вимірюванням гемодинамічної активності мозку і сумарної біоелектричної активності головного мозку (методи МРТ та ЕЕГ) новий поштовх отримав класичний метод вивчення імпульсної активності нейронів. Є висновки про зв'язок ефективності навчання з синхронізацією роботи синапсів. Вчені компанії NeuroLink, створеної у 2017 році І. Маском, у своїй презентації у супроводженні статті „Інтегрована тисячоканальна платформа інтерфейсу мозок-машина“, представили дослідження і розробки інвазивного НКІ (Musk, 2019). Ними була поставлена задача максимально наблизити електроди до нейрону для запису вихідних від нього потенціалів дії і цілеспрямованого зворотного впливу на активність нейронів через нейромедіатори. Кінцева мета проєкту – створення бездротового довговічного чіпа з ультрапропускнуою здатністю для можливості швидкої імплантації в мозок. Згідно з даними сучасної нейронауки, психічна діяльність людини – це сплески її нейронної активності, яка може бути регульована. Деякі вчені вважають (Власенко, 2020), що стрімкий розвиток штучного інтелекту веде до злиття або симбіозу людини і машинних нейротехнологій як актуалізацію максимального потенціалу особистості. Їх противники (Асєва, 2020) бачать у цьому ризик втрати самоідентифікації, особистісні розлади та інші потенційні психологічні проблеми. Так само

виникають і питання філософських категорій, що побічно впливають на поняття особистості в психології.

Розгляд цих питань є неминучим в найближчому майбутньому, враховуючи експоненціальний розвиток нейротехнологій і сучасні технологічні можливості. Наслідком цього можуть стати численні звернення населення за професійною психотерапевтичною допомогою і збільшення залежностей, прямою або непрямою причиною яких є нейростимуляції різного порядку. Потрібен пошук такої можливості підвищення ефективності навчання за допомогою сучасних технологій, яка не буде створювати небезпеку небажаного трансформування особистості та допоможе мінімізувати можливі побічні ефекти, але також і оптимізувати стан людини для покращення якості вищих психічних функцій у період інтенсивного навчання, пов'язаного з мультизадачністю (наприклад, підготовка фахівців складних професій).

Таким чином, **метою** статті є огляд існуючих технологій підвищення ефективності навчання за допомогою НКІ. Дана мета конкретизувалася в наступних **завданнях**:

1. Провести систематичний огляд існуючих на сьогодні технологій НКІ, спрямованих на підвищення ефективності навчання;
2. Надати порівняльну характеристику та оцінку технологій навчання за допомогою НКІ.
3. Розглянути приклад однієї з технологій НКІ.

Методи дослідження. Пошук релевантної проблеми дослідження інформації вівся за допомогою запитів до пошукових Інтернет-систем Google, Google Scholar, Web of Science, Scopus та Академія Гугл за ключовими словами: Brain-Computer Interface, Learning, Education, Transhumanism and personality, Transcranial Stimulation. Всього було знайдено 2328 джерел, з них 18 релевантних проблемі та меті дослідження. Методами аналізу виявлених джерел були аналіз, синтез та узагальнення отриманої інформації.

Результати. Технології НКІ можна поділити на інвазивні (нейроімпланти в певні ділянки мозку) та неінвазивні (поверхневі, які не пошкоджують шкіру голови людини, які легко накладати та знімати) (Jamil, 2021). Можна проілюструвати розподіл таких методів наступною схемою (див. рис. 1).

Імпланти НКІ, що фіксують сигнали безпосередньо в мозку, застосовуються для покращення якості життя людей з обмеженими можливостями та для керування зовнішніми пристроями або кіберпротезами у людей з травмами хребта, мозку або пошкодженими системами руху (Browarska, 2018). Для інвазивного

НКІ застосовуються: електрокортикографія (ЕСОГ) або внутрішньочерепна, інтракраніальна ЕЕГ (іЕЕГ), що можна визначити як найбільш «м'який» хірургічний метод, коли електроди прилягають безпосередньо до поверхні мозку і глибокого втручання у його структури не відбувається. Також існує внутрішньокірковий запис (intracortical recordings) з імплантатами – спосіб з виживленням електродів в товщу кори, зазвичай моторної, коли електроди підводять ще ближче до джерела сигналу і операція стає ще складнішою.

Неінвазивні НКІ створено на базі на базі методу ЕЕГ (Browarska, 2018).

У порівнянні з інвазивними НКІ, які дають більш точний запис сигналів мозкової активності, транскраніальні НКІ мають зв'язок з мозком через кості черепа, м'язи та шкірні тканини. Водночас

неінвазивність НКІ за ЕЕГ перебиває для цілей навчання ці мінуси у якості сигналу завдяки невтручанню в людське тіло та пов'язаними з цим психологічними і фізіологічними наслідками. До того ж можливості неінвазивних НКІ ще не вичерпані, що підтверджується створенням все більш удосконалених пристроїв. Розвиток систем НКІ просунувся від простого запису ЕЕГ до дійсно ефективного зв'язку «мозок-комп'ютер». Вони застосовуються переважно у навчанні, індустрії гри, релаксації, медицині, наукових дослідженнях, і все частіше у маркетингу, бізнесі та виробничій галузі.

Таким чином можна стверджувати, що для навчальної галузі серед сучасних НКІ має сенс обрати неінвазивні нейрокомп'ютерні інтерфейси, що використовують сигнали, отримані за методом ЕЕГ.

Рис. 1. Методи дослідження процесів мозкової активності на психофізіологічному рівні

Наведемо приклади найпоширеніших сучасних девайсів НКІ у стані альфа-версії, тобто готових до використання.

Деякі пристрої супроводжуються безкоштовним відкритим програмним кодом, який можна редагувати або доповнювати під потреби конкретного дослідження або навчання, наприклад Emotiv Eroc Flex, Emotiv Insight, Emotiv Eroc X, Macrotellect Brainlink, MyndPlayMyndBand, Neeuro SenzeBand, FocasCalm, Interaxon Muse, OmniFit Brain. Інші пристрої постачаються користувачам в комплекті з програмним забезпеченням з закритим кодом, який входить в ціну пристрою, як Imotions. Таким чином, вибір пристрою для дослідження повинен урахувати комплектацію, яку надає кожен окремий виробник.

Також існують НКІ на стадії розробки або в стані бета-версії, які ми не можемо рекомендувати для підвищення ефективності навчання.

Одним з прикладів готових до використання пристроїв НКІ є мобільна гарнітура з навушниками Emotiv EROC X (див. рис. 2), розроблена для швидкого та легкого застосування у практичних дослідницьких програмах. Варто відмітити, що цей пристрій не призначений для клінічних цілей діагностики або лікування захворювань. Фактично в такого типу пристроях НКІ застосовується принцип біологічного зворотного зв'язку (БЗЗ), коли надання людині інформації про роботу її мозку дозволяє самій людині регулювати свій стан для його оптимізації.

На відміну від вищеописаних неінвазивних методів з БЗЗ, де сам клієнт регулює свій стан на основі поточної інформації, наступні методи включають активний зовнішній вплив, зокрема, електричний або магнітний.

Метод транскраніальної магнітної стимуляції (ТМС) застосовується в практичній неврологічній діагностиці, в галузі фундаментальних досліджень та як терапевтичний інструмент. При зміні амплітуди та частоти імпульсів ТМС призводить як до тормозних, так і до збуджуючих ефектів (Kloosterboer, 2019). Але механізм, що призводить

до реакції нейронів на повторювані імпульси, вивчений недостатньо для використання у навчанні. ТМС для покращення когнітивних функцій застосовується при неврологічних розладах (депресії, аутизм, захворювання Паркінсона або Альцгеймера). Ми не знайшли підтвердження того, що ТМС для підвищення навчання у здорових дорослих, можна використовувати самостійно користувачам без допомоги досвідчених фахівців. Тому поки рекомендувати ТМС в умовах мультизадачності ми не можемо.

Рис. 2. Мобільна гарнітура EEG Emotiv EPOC, 14-канальна

Для покращення різних когнітивних процесів (наприклад, мови) та підвищення їх ефективності у здорових дорослих можуть бути використані методи транскраніальної електричної стимуляції мозку (ТЕС) (Balboa-Bandeira, 2021).

Розглянемо використання ТЕС в поєднанні з ЕЕГ як найдоступніший неінвазивний метод реєстрації сигналів та впливу на стан головного мозку. ТЕС – фізіотерапевтичний метод, що являє собою невідчутну на шкірну електростимуляцію головного мозку шляхом накладення двох поверхневих електродів. В результаті відбувається виборча активація системи ендогенних опіоїдних пептидів мозку (ЕОП), зокрема бета-ендорфіну. Після 20 хвилин ТЕС фіксується підвищення його рівня в плазмі крові на 98%, в спинно-мозковій рідині на 219% (Gilula, 2005). Ефект носить пролонгований системний характер завдяки тому, що ЕОП регулює нейроімунноендокринну систему, що впливає не тільки на емоційну і фізіологічну, але і на когнітивну сфери. ТЕС впливає на лімбічну систему і гіпоталамус, має гомеостатичну спрямованість, пов'язану з дією ендорфінів, зниженням рівня кортизолу («гормону стресу») і підвищенням вироблення серотоніну на 200% в спинномозковій рідині через 20 хвилин ТЕС

(нейромедіатор, який надає заспокоючий ефект на психіку) (Gilula M. F., 2005). При мультизадачності та навчанні складним професійним навичкам, особливо з високим рівнем відповідальності або необхідністю швидкого реагування, такі впливи значно підвищують ефективність процесу обробки інформації та прийняття рішень.

За допомогою ЕЕГ може бути відслідкована дія ТЕС на картину ритмів ЕЕГ, їх синхронізацію та інші параметри. Електричні потенціали, що генеруються нейронами у відповідь на стимуляцію, є тими показниками, які деталізують інформацію щодо впливу ТЕС на мозок. Проаналізувавши усі вимоги, які пред'являються для проведення методів НКІ, метод ТЕС є найбільш доступним неінвазивним методом. Його доступність визначається простотою та економічністю використовуваних пристроїв (які дуже схожі на наведений на рис. 2) у порівнянні з пристроями, які використовують методи типу МРТ, що можуть проводитися лише стаціонарно та коштують значно дорожче.

При неклінічних дослідженнях НКІ основний акцент робиться на когнітивні процеси досліджуваних. При навчанні виходить на перший план посилення здібностей сприймати інформацію, обробляти її, структурувати, зберігати

і відтворювати, особливо в поєднанні з мультизадачністю. Оскільки будь-яке навчання формує новий досвід та нові навички, побічним чином використання НКІ приводить до розширення діапазону поведінки людини та розкриття її потенціалу в цілому.

Зокрема, дослідження після ТЕС активності мозку в діапазоні тета-ритму показали поліпшення робочої пам'яті досліджуваних (Reinhart, 2019). Робоча пам'ять забезпечує можливість комбінування сенсорних відчуттів з короткочасною і довготривалою пам'яттю, а також, збереження інформації, з якою людина працює. У дослідженнях, в яких погіршення робочої пам'яті співвідносили з десинхронізацією тета-ритмів і гамма-ритмів головного мозку, а не тільки з відмиранням нейронів (Reinhart, 2019), ТЕС протягом 25 хвилин показала ефект ресинхронізації ритмів на 50 хвилин, зафіксований на ЕЕГ і за результатами тестування досліджуваних. Вивчення впливу ТЕС за допомогою постійного струму при виконанні мультизадачної роботи показало підвищення концентрації уваги та продуктивності до 30% у діючих військових льотчиків ВПС США (Nelson, 2016). Але при всіх виявлених перевагах такої технології тривалість її ефектів ще недостатньо вивчена через новизну такого типу робіт.

Обговорення. Ми розглянули сучасні технології зчитування сигналів мозку та нервової системи людини для вивчення активності мозку та отримання зворотного зв'язку. На сьогодні існують варіанти непрямого зв'язку як то вимірювання кисню крові, методи томографії (комп'ютерна, позитронно-емісійна, магнітно-резонансна, функційна магнітно-резонансна), електроміографія (ЕМГ), окулографія тощо. Але ці методи для навчання не надають потрібної інформації, відносяться здебільшого до клінічних методів та показують суттєві зміни нормального функціонування мозку.

На відміну від вище зазначених методів, методи прямого зв'язку мають також і прикладне значення для розкриття потенціалу когнітивних функцій людини та допомоги при навчанні. Під прямим зв'язком ми маємо на увазі пряме вимірювання електричної активності, яку генерує мозок, наприклад, за методом ЕЕГ. Прямий зв'язок застосовується в технології НКІ, які поділяються на інвазивні (імпланти) та неінвазивні (транскраніальні). НКІ на базі методу ЕЕГ з кожним роком стають все більш доступними та простими у застосуванні. Завдяки НКІ наука отримала нові можливості вивчення та доцільного покращення когнітивних процесів, що залучені до мультизадачної діяльності.

Більшість сучасних технологій створено за образом біологічних прикладів, використовуючи аналогію з природними об'єктами, наприклад створення комп'ютерних нейронних мереж по аналогії з мозковими нейронними мережами, принцип успадкування, що використовується в об'єктно-орієнтованому програмуванні тощо. Серед наукових досліджень, індексованих основними наукометричними базами, присутній зовсім малий відсоток психологічних досліджень застосування НКІ. Значна більшість досліджень – з нейронаук, з комп'ютерних наук і штучного інтелекту та з галузі біомедичної інженерії. Абсолютна більшість наукових матеріалів щодо НКІ належить до вивчення технологічної сторони питання та розвитку нейромереж, але не людських, а комп'ютерних. Дослідженню впливу використання неінвазивного НКІ з ТЕС на стан та якість вищих психічних функцій людини приділяється небагато уваги. Має сенс продовжувати дослідження в напрямку лонгitudного вивчення домінуючих психологічних станів людини, яка застосовує мозкові інтерфейси для підвищення ефективності навчання.

Застосування НКІ, зокрема ТЕС в поєднанні з ЕЕГ, підвищує когнітивні здібності при навчанні, в тому числі з багатозадачною діяльністю. Це дозволяє аналізувати в реальному часі стан мозку того, хто навчається; визначати оптимальний обсяг робочого навантаження при навчанні; планувати обсяги навантаження і методи навчання в кожному конкретному випадку; впливати на стан ЦНС учня; впливати на активність нейронів, збільшуючи кількість синаптичних зв'язків і, як наслідок, точність і складність вирішуваних завдань. Побічні ефекти впливу на вищі психічні функції та на особистість людини поки не досліджені в достатньому обсязі, щоб рекомендувати або не рекомендувати застосування НКІ для широкого застосування у навчанні.

В перспективі, за умов доведення їх довготривалої безпечності, НКІ у поєднанні з ТЕС можуть застосовуватись не тільки для навчання складним професіям (наприклад, тренування пілотів або нейрохірургів), але і для людей звичайних професій. Під час активного переходу до цифрових технологій багато суспільних та побутових процесів переносяться у дигітальний простір. Це призводить до постійного створення нових та трансформації вже наявних цифрових середовищ, які мають бути засвоєні користувачами відповідно до їх завдань життєдіяльності, що стає для більшості людей стресогенним чинником (Pfaffinger, 2019).

Висновки. Нами не знайдено статей, що вивчають пролонгований ефект технології НКІ на

психічний стан людини. Тому, в результаті нашого огляду ми доходимо висновку, що треба проводити довгострокові лонгітудні дослідження за допомогою НКІ на добровольцях з різних груп населення, що не мають протипоказань. Пропозиції щодо організації тривалих досліджень також можна висувати виробникам і продавцям такого обладнання, щоб вони збирали відгуки про ефекти застосування цих технологій, об’єднували невеликі вибірки до рівня репрезентативності та тримали з клієнтами постійний зворотний зв’язок.

Дослідження процесів мозкової активності, які на психофізіологічному рівні забезпечують можливість існування вищих психічних функцій, ще не пояснюють цілком механізми пізнавальних процесів. Завдяки НКІ, які являють собою системи, що забезпечують обмін інформацією між електронним пристроєм (наприклад, комп’ютером або смартфоном) та мозком людини в реальному часі, наука отримала нові можливості вивчення та доцільного покращення цих процесів. НКІ застосовують прямий зв’язок, тобто пряме вимірювання електричної активності, яку генерує мозок (наприклад, метод ЕЕГ), на відміну від непрямого зв’язку як то вимірювання кисню крові, функціональна резонансна томографія (фМРТ), функціональна інфрачервона спектроскопія (fNIRS), електроміографія (ЕМГ), окулографія тощо (Kawala-Sterniuk, 2021).

На сьогоднішній день оптимальним є використання методу ЕЕГ як бази для побудови пристроїв НКІ для цілей навчання та покращення діяльності, саме тому, що вони відповідають усім критеріям можливості прикладного використання: портативні, автоматизовані та часто вже налаштовані на контроль уваги, працездатності, засинання. Також вони можуть поєднуватися з принципом біологічного зворотного зв’язку і електростимуляції мозку, що ще більше підвищує їх потенціал.

Проаналізовані нами приклади показують, що сучасні пристрої НКІ є достатньо доступними як для практичних, так і для дослідницьких цілей. Їх можна поділити на декілька категорій. Перша категорія призначена для розваг та дозвілля, та представлена через ігрові пристрої, обладнання для прослуховування музики, для кіберспорту. Друга категорія призначена для релаксації та відновлення фізичного, психологічного та емоційного стану людини, наприклад, для сну, дихання, медитації тощо. Третя категорія призначена для покращення навчання. Четверта категорія призначена для наукових та маркетингових досліджень різного рівня, до чого належить і вивчення діяльності в особливих умовах, наприклад військова діяльність, авіація тощо.

Список використаних джерел

- Асеева Ю. Проблемні питання класифікації кіберадикцій. *Психологія і особистість*, 2 (18). 2020. <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/211910>
- Власенко Т., Позняк М. Діджиталізація в креативній індустрії для розвитку особистості. *Молодий вчений*, 10 (86). 2020. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-3>
- Balboa-Bandeira Y., Zubiaurre-Elorza L., Ibarretxe-Bilbao N., Ojeda N., Pena J. Effects of transcranial electrical stimulation techniques on second and foreign language learning enhancement in healthy adults: A systematic review and meta-analysis. *Neuropsychologia*, vol. 160. 2021. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2021.107985>
- Baxter B. S., Edelman B. J., Sohrabpour A., He B. Anodal Direct Current Increases Bilateral Directed Connectivity during Motor-Imagery Based – Control. *Frontiers in Neuroscience*, vol. 11. 2017. <https://doi.org/10.3389/fnins.2017.00691>
- Browarska N., Stach T. System to Communicate Disabled People with Environment Using Brain-Computer Interfaces. *Biomedical Engineering and Neuroscience*. 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75025-5_14
- Browarska N., Stach T., Kawala-Janik A. Neuroheadset as a Control Device for Picture Script-Based Communicators. *IFAC-PapersOnLine*, vol. 51, 2018, 180-184. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405896318308966?via%3Dihub>
- Gilula M. F., Kirsch D. L. Cranial Electrotherapy Stimulation Review: A Safer Alternative to Psychopharmaceuticals in the Treatment of Depression. *Journal of Neurotherapy*, Vol 9 No 2, 2005. https://doi.org/10.1300/J184v09n02_021
- Jamil N., Belkacem A.N., Ouhbi S, Lakas A. Noninvasive Electroencephalography Equipment for Assistive, Adaptive, and Rehabilitative Brain-Computer Interfaces: A Systematic Literature Review. *Sensors*. 2021. <https://doi.org/10.3390/s21144754>
- Jiang L., Stocco A., Losey D. M., Abernethy J. A., Prat C. S., Rao R. P. N. BrainNet: A Multi-Person Brain-to-Brain Interface for Direct Collaboration Between Brains. 2019. <https://arxiv.org/pdf/1809.08632.pdf>
- Kawala-Sterniuk A., Browarska N., Al-Bakri A., Pelc M., Zygarelicki J., Sidikova M., Martinek R., Gorzelanczyk E.J. Summary of over Fifty Years with Brain-Computer Interfaces—A Review. *Brain Sciences*. 2021. <https://doi.org/10.3390/brainsci11010043>
- Kennedy P. R., Bakay R. A. E., Moore M. M., Adams K., Goldwithe J., Direct control of a computer from the human central nervous system. *IEEE Transactions on Rehabilitation Engineering*, vol. 8, no. 2, pp. 198-202, 2000, <https://doi.org/10.1109/86.847815>
- Kloosterboer E., Funke K. Repetitive transcranial magnetic stimulation recovers cortical map plasticity induced by sensory deprivation due to deafferentiation. *The Journal of Physiology* 597/15. 2019. <https://doi.org/10.1113/JP277507>

- Licklider J. C. R. Man-Computer Symbiosis. *IRE Transactions on Human Factors in Electronics*, vol. HFE-1, 1960. <http://groups.csail.mit.edu/medg/people/psz/Licklider.html>
- Musk E, Neuralink. An Integrated Brain-Machine Interface Platform With Thousands of Channels. *J Med Internet Res*. 2019. <https://doi.org/10.2196/16194>. <https://www.jmir.org/2019/10/e16194>
- Nelson J., McKinley R. A., Phillips C., McIntire L., Coodyear C., Kreiner A., Monforton L. The Effects of Transcranial Direct Current Stimulation (tDCS) on Multitasking Throughput Capacity. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2016. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2016.00589>
- Pfaffinger, K.F., Reif, J.A.M., Huber, A.K. *et al.* Digitalisation anxiety: development and validation of a new scale. *Discov Ment Health* 1, 3, 2021. <https://doi.org/10.1007/s44192-021-00003-w>
- Reinhart R., Nguyen J. Working memory revived in older adults by synchronizing rhythmic brain circuits. *Nature Neuroscience* 22. 2019. <https://doi.org/10.1038/s41593-019-0371-x>
- Taylor S., Jaques N, Nosakhare E., Sano A and Picard R. Personalized Multitask Learning for Predicting Tomorrow's Mood, Stress, and Health. *IEEE Transactions on Affective Computing*, vol. 11, no. 2, pp. 200-213, 2020. <https://doi.org/10.1109/TAFFC.2017.2784832>.

O. E. RONZHES (**Olena Yevgenievna Ronzhesh**)

Master of Psychology, Master of Economics,
graduate student of the Department of Applied Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF LEARNING WITH THE HELP OF NEUROCOMPUTER INTERFACE

The article considers modern technologies for reading signals from the human brain and nervous system and selects the optimal technology to improve the efficiency of adult learning with the help of a neurocomputer interface. Existing brain-computer interfaces (BCI) technologies can be divided into invasive and non-invasive. The first, invasive BCIs, are neuroimplants in certain parts of the brain that work on the basis of electrocorticography (ECOG) or intracranial EEG (iEEG) technology and do not require deep intervention in brain structures; or another invasive BCIs, based on intracortical recording technology using implants with electrodes placed in brain closer to the signal source, and required more complicate operation. The second, non-invasive BCI, reads signals from the brain and nervous system and is based on electroencephalogram (EEG). Compared to invasive BCIs with their more accurate signal, transcranial BCIs communicate with the brain through the skull bones, muscles, and all tissues. Their use does not require intervention in the human body. To increase the effectiveness of training, there was chosen a physiotherapeutic method of transcranial electrical stimulation (TES) in combination with a braincomputer interface based on electroencephalography (EEG), as the most accessible non-invasive method of exposure and feedback due to BCI without known side effects to mental functions and personality. The use of brain-computer interfaces, in particular transcranial electrical stimulation in combination with electroencephalography, increases cognitive abilities in learning, including multitasking. This method can also be used to increase the effectiveness of human assimilation of the necessary new digital environments and is used not only for training complex professions, but also for the masses. Side effects on higher mental functions and personality have not been sufficiently studied to recommend or avoid the use of neurocomputer interfaces for widespread use in education.

Keywords: neurocomputer interface, transcranial electrical stimulation, learning efficiency, EEG, multitasking.

References

- Asieieva, Yu. (2020). Problem questions of cyber-addictions classification. *Psychologia I osobististy*, 2(18). <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/211910> [in Ukrainian]
- Balboa-Bandeira, Y., Zubiaurre-Elorza, L., Ibarretxe-Bilbao, N., Ojeda, N., Pena, J. (2021). Effects of transcranial electrical stimulation techniques on second and foreign language learning enhancement in healthy adults: A systematic review and meta-analysis. *Neuropsychologia*, 160. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2021.107985>
- Baxter, B. S., Edelman, B. J., Sohrabpour, A., He, B. (2017). Anodal Direct Current Increases Bilateral Directed Connectivity during Motor-Imagery Based – Control. *Frontiers in Neuroscience*, 11. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnins.2017.00691/full>
- Browarska, N., Stach, T. (2018). System to Communicate Disabled People with Environment Using Brain-Computer Interfaces. *Biomedical Engineering and Neuroscience*, 150-157. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75025-5_14
- Browarska, N., Stach, T., Kawala-Janik, A. (2018). Initial Study on Using Emotiv EPOC+. Neuroheadset as a Control Device for Picture Script-Based Communicators. *IFAC-PapersOnLine*, 51, 180-184. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.07.150>
- Gilula, M. F., Kirsch, D. L. (2005). Cranial Electrotherapy Stimulation Review: A Safer Alternative to Psychopharmaceuticals in the Treatment of Depression. *Journal of Neurotherapy*, 9. https://doi.org/10.1300/J184v09n02_02_1
- Jamil, N, Belkacem, AN, Ouhbi, S, Lakas, A. (2021) Noninvasive Electroencephalography Equipment for Assistive, Adaptive, and Rehabilitative Brain-Computer Interfaces: A Systematic Literature Review. *Sensors*. <https://doi.org/10.3390/s21144754>
- Jiang, L., Stocco, A., Losey, D. M., Abernethy, J. A., Prat, C. S., Rao, R. P. N. (2019). BrainNet: A Multi-Person Brain-to-Brain Interface for Direct Collaboration Between Brains. <https://arxiv.org/pdf/1809.08632.pdf>
- Kawala-Sterniuk, A, Browarska, N, Al-Bakri, A, Pelc, M, Zygarlicki, J, Sidikova, M, Martinek, R, Gorzelanczyk, EJ. (2021). Summary of over Fifty Years with Brain-Computer Interfaces – A Review. *Brain Sciences*. <https://doi.org/10.3390/brainsci11010043>

-
- Kennedy, P. R., Bakay, R. A. E., Moore, M. M., Adams, K. and Goldwithe, J. (2000). Direct control of a computer from the human central nervous system. *IEEE Transactions on Rehabilitation Engineering*, 8(2), 198-202. <https://doi.org/10.1109/86.847815>
- Kloosterboer, E., Funke, K. (2019). Repetitive transcranial magnetic stimulation recovers cortical map plasticity induced by sensory deprivation due to deafferentation. *The Journal of Physiology* 597/15. <https://doi.org/10.1113/JP277507>
- Licklider, J. C. R. (1960). Man-Computer Symbiosis. *IRE Transactions on Human Factors in Electronics*, HFE-1. <http://groups.csail.mit.edu/medg/people/psz/Licklider.html>
- Musk, E, Neuralink (2019). An Integrated Brain-Machine Interface Platform With Thousands of Channels. *J Med Internet Res*. <https://www.jmir.org/2019/10/e16194>
- Nelson, J., McKinley, R. A., Phillips, C., McIntire, L., Coodyear, C., Kreiner, A., Monforton, L. (2016). The Effects of Transcranial Direct Current Stimulation (tDCS) on Multitasking Throughput Capacity. *Frontiers in Human Neuroscience*. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2016.00589>
- Pfaffinger, K.F., Reif, J.A.M., Huber, A.K. *et al.* Digitalisation anxiety: development and validation of a new scale. *Discov Ment Health*, 1, 3 (2021). <https://doi.org/10.1007/s44192-021-00003-w>
- Reinhart, R., Nguyen, J. (2019). Working memory revived in older adults by synchronizing rhythmic brain circuits. *Nature Neuroscience* 22. <https://doi.org/10.1038/s41593-019-0371-x>
- Taylor, S., Jaques, N., Nosakhare, E., Sano, A, Picard, R. (2020). Personalized Multitask Learning for Predicting Tomorrow's Mood, Stress, and Health. *IEEE Transactions on Affective Computing*, 11(2), 200-213. <https://doi.org/10.1109/TAFFC.2017.2784832>
- Vlasenko, T., & Pozniak, M. (2020). Digitalisation in creative industry for skill development. *Molodiy Vcheniy*, 10 (86). <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-3> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 10.05.2022 (The article was received by the Editorial office on 05.10.2022)

Стаття рекомендована до друку 18.06.2022 (The article is recommended for publication on 06.18.2022)

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

DOI 10.26565/2225-7756-2022-72-06

УДК 159.942.5-055.2-053.85:355.4(477.6)"2014/2022"

ЕМОЦІЙНА СФЕРА ЖІНОК, ЯКІ ТРИВАЛИЙ ЧАС ПЕРЕБУВАЮТЬ В ЗОНІ
ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ**Н. П. КРЕЙДУН (Надія Петрівна Крейдун)***кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету психології**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**nprkrydun@karazin.ua**<https://orcid.org/0000-0002-6015-5982>***А. О. ХАРЧЕНКО (Андрій Олександрович Харченко)***кандидат психологічних наук, доцент кафедри психологічного консультування і психотерапії**Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**kharchenkoao091284@gmail.com**<https://orcid.org/0000-0001-6685-1498>***О. О. НАЛИВАЙКО (Олексій Олексійович Наливайко)***кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**nalyvaiko@karazin.ua**<https://orcid.org/0000-0002-7094-1047>***П. О. СЕВОСТ'ЯНОВ (Павло Олександрович Севост'янов)***кандидат психологічних наук, викладач кафедри прикладної психології**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**p.sevostyanov@karazin.ua**<https://orcid.org/0000-0003-3461-9920>***Л. М. ЗОТОВА (Лілія Миколаївна Зотова)***кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології**Харківський національний університету ім. В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**lnzotova@karazin.ua**<https://orcid.org/0000-0002-7037-8442>***О. А. НЕВОЄННА (Олена Анатоліївна Невосенна)***кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології**Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**oanevonnna@karazin.ua**<https://orcid.org/0000-0002-7578-9902>***Л. М. ЯВОРОВСЬКА (Льобов Миколаївна Яворовська)***кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології**Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**liubov.ivorovska@gmail.com**<https://orcid.org/0000-0002-1827-0522>***В. Д. ЛУК'ЯНОВА (Вікторія Дмитрівна Лук'янова)***студентка 4 курсу**Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**victorialukyanova2512@gmail.com*

В Україні 8 рік триває антитерористична операція, яка проводиться на значній території країни (близько 20 відсотків). Сотні тисяч українців весь цей час знаходяться в стресових умовах для існування. Відбуваються зміни в когнітивній, поведінковій, ціннісно-мотиваційній, емоційній та інших сферах особистості цих людей. Однією з груп ризику стають люди середнього віку, адже ключові завдання для цього життєвого етапу особистості стає складно реалізувати. У жінок емоційна складова цього процесу проходить більш інтенсивно, ніж у чоловіків, що стає додатковим стресовим чинником в даній ситуації. Існують дослідження щодо емоційної складової в міжособистісних стосунках у зазначених жінок, їх схильності до афектів, наслідків отримання травматичного досвіду, імпульсивності та ін. Проте незначною залишається кількість досліджень особливостей прояву базових емоцій, рівневих показників

тривожності, агресивності та інших складових емоційної сфери, що дало б змогу розробити відповідні психокорекційні програми. Метою дослідження було виявлення особливостей емоційної сфери жінок середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС). Методи дослідження – методика вимірювання рівня тривожності (Дж. Тейлор), шкала диференціальних емоцій (К.Ізард), методика виявлення рівня агресивності (Басса-Дарки). Математико-статистична обробка - χ^2 -критерій кутове перетворення Фішера. Вибірка складала 40 досліджуваних. Це жінки середнього віку з вищою освітою та працевлаштовані. Вибірку розподілено на дві групи по 20 досліджуваних: за критерієм – перебували тривалий час в зоні проведення АТО (ООС) та ніколи не перебували на зазначеній території. Висновки: для емоційної сфери жінок середнього віку, які тривалий час (не менше 5 років) перебувають в зоні проведення АТО (ООС) характерними є феномени «рівневого зниження емоцій позитивного спектру» та «рівневого зростання агресивності» та високий загальний рівень тривожності. В тривожно-депресивному спектрі емоційної сфери провина стає домінуючою емоцією. Спостерігається тенденція до зростання більш відкритих форм агресивності, проте прояв гніву навпаки стає помірнішим.

Ключові слова: жінки, базові емоції, тривожність, агресивність, середній вік.

Як цитувати: Крейдун, Н., Харченко, А., Налывайко, О., Севостьянов, П., Зотова, Л., Невосенна, О., Яворовська, Л., Лук'янова, В. (2022). Емоційна сфера жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення антитерористичної операції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 52-58.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-06>

In cites: Kreydun, N., Kharchenko, A., Nalyvaiko, O., Sevostianov, P., Zotova, L., Nevoenna, O., Iavorovska, L., Lukianova, V. (2022). The emotional sphere of women staying in the anti-terrorist operation zone for a long time. *Visnyk of V.N. Karazijn Kharkiv National University. Series "Psychology", (72), 52-58.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-06>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми В Україні вже 8 років триває складна ситуація, у зв'язку з якою на частині її території проводиться АТО (ООС). Військові дії впливають на психологічний стан громадян України, які проживають на цій території, адже в них суттєво зростає кількість та інтенсивність стресових ситуацій, знижується адаптаційний потенціал, погіршується рівень ефективності міжособистісного спілкування та взаємодії із соціальним оточенням, ускладнюються питання професійної реалізації та самореалізації як такої, виникають перепони в створенні родини, що пов'язано зі змінами в емоційній сфері (Баца, Еверет, 2011). До однієї з таких груп ризику відносяться жінки середнього віку, адже вирішення зазначеної проблематики є важливими завданнями саме цього життєвого етапу, а емоційна складова цього процесу суттєво вираженіше саме у жінок (Безносюк, 2011). Додає проблематики цьому питанню обмежена кількість результатів емпіричних досліджень по зазначеній тематиці (Бойко, 2010). Існують дослідження з виявлення певних особистісних, поведінкових та емоційних особливостей у жінок середнього віку, які тривалий час знаходяться в зоні проведення АТО (ООС) (Бриндіков, 2018). Однак, враховуючи сказане, важливим залишається продовження дослідження у них саме емоційної сфери. Важливим в цьому ключі буде виявлення особливостей прояву агресивності, тривожності, їх рівневої специфіки та визначення особливостей вираженості базових емоцій у цих жінок, що дозволить розробити відповідні ефективні психо-корекційні програми.

Аналіз проблеми. Результати теоретичних та емпіричних досліджень емоцій можна знайти в роботах багатьох вчених: У. Джеймса, К. Ізарда, В. Вундта, Е. Клапареда, Т. С. Кириленко, П. К. Анохіна, Л. С. Виготського, Г. Ланге, Т. Рібо, А. Ф. Лазурського, Є. П. Ільїна, С. А. Рубінштейна,

П. В. Симонова, П. М. Якобсона, О. М. Леонтєва та ін. (Кириленко, 2007; Рібо, 1987). В загальному розумінні емоції представляють собою активну форму переживання організмом своєї життєдіяльності. Серед простих та складних емоцій предметом дослідження частіше стають саме останні, адже їх характерною ознакою є усвідомлення особистістю об'єкта, що їх викликає та розуміння його значення для життєдіяльності (Максименко, 2002). У. Джеймс зазначав, що структуру емоційної сфери в психіці слід розглядати залежно від змісту переживання. Він вважав, що тілесні зміни виникають безпосередньо під впливом хвилюючого факту і що переживання цих змін, у міру того, як вони відбуваються, і є емоцією (Dalglish, 2004). Однією з найбільш розповсюджених теорій емоцій, є теорія диференціальних емоцій, запропонованої К. Ізардом, в якій вчений виділив десять базових емоцій: радість, інтерес, здивування, відраза, гнів, горе, презирство, сором, страх, провина. Завдяки його дослідженням, стало більш зрозуміло, що особливості формування особистості суттєво залежить від специфіки найбільш характерних емоцій для її генезу. Ці особливості формують емоційні риси особистості та можуть змінюватися впродовж всього життя, враховуючи актуальні чинники середовища, які впливають на особистість (Ізард, 1996). Є. П. Ільїн запропонував диференційно-психологічну концепцію структури емоційної сфери людини, в якій розглядав дану сферу як багатогранне утворення, в яке входять велика кількість явищ, окрім емоцій: емоційні стани, емоційні стійкі відносини емоційний тон, емоційні властивості особистості, акцентована виразність яких дає підстави говорити про емоційні типи особистості (Ільїн, 2007).

В емоційній сфері особистості, як було зазначено вище, відбуваються зміни на різних

вікових етапах. Ці зміни мають також і гендерно-обумовлену специфіку. Одним із тих етапів, на якому для особистості дуже важливою є саме емоційна складова, вважається проходження середнього віку (Кочарян, Лісеная, 2011). До типових вікових змін в емоційній сфері, додається їх більша інтенсивність у жінок (Баца, Еверет, Безносок, 2011). Деякі вчені зазначають, що спостерігається дефіцит емпіричних досліджень присвячених вивченню проживання цього вікового етапу (Бойко, 2010). В Україні, до зазначеного, додається введення військового стану та тривале перебування великої кількості населення України в зоні проведення АТО (ООС), що робить це питання ще гострішим та актуальнішим.

В країнах, на території яких проходили воєнні дії, проводилися дослідження щодо емоційної сфери жінок середнього віку, які тривалий час перебували на зазначеній території. Встановлено, що характерними для емоційної сфери цих жінок є суттєво вищий рівень тривожності та фрустрованості, по відношенню до відповідних показників емоційної сфери жінок тієї ж країни, які знаходилися на «мирній» території. Суттєво нижчим у перших рівень емоційної стійкості. У них же виявили суттєво вищий рівень агресивності, імпульсивності, нервово-емоційної напруги, невпевненості в собі, зниження фону настрою. Характерним в поведінці для жінок, які тривалий час знаходилися в зоні проведення бойових дій також було ускладнене міжособистісне спілкування в соціальному оточенні, пов'язане з високою підозрілістю та вразливістю. До зазначених змін часто додаються прояви дезадаптаційних порушень, які спостерігаються вже після 6-9 місяців перебування в зоні проведення бойових дій, що, в свою чергу залежить від початкового рівня функціонального стану особистості та ступеня реальної небезпеки (Бойко, 2010).

В деяких результатах емпіричних досліджень отримано певні особливості емоційної та поведінкової сфер у жінок середнього віку, які тривалий час знаходяться в зоні проведення АТО (ООС). Встановлено, що характерним для них є зниження в орієнтуванні на соціально бажані норми в поведінці, підвищення байдужості щодо сприйняття їх оточуючими, нестриманість в міжособистісному спілкуванні, імпульсивність, схильність до афектів, емоційна втома, з якою пов'язується виникнення психостенічних та епихондрічних реакцій, відсутність емоційної компенсації та розрядки. Виявлено пряму залежність між рівнем вираженості воєнного конфлікту та інтенсивністю проживання психологічної травми, яку отримує цивільне населення, що особливо характерно для жінок

(Бриндіков, 2018). Однак обмеженим є коло досліджень, за результатами яких можна було б зрозуміти особливості прояву базових емоцій у цих жінок, особливості прояву агресивності та тривожності, їх рівневі особливості прояву.

Мета дослідження – виявити особливості емоційної сфери жінок середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС).

Методи дослідження: опитувальник «Вивчення рівня агресивності Басса-Дарки» (в модифікації Г. В. Резапкіной), методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлор (адаптація В. Г. Норакидзе) та шкала диференціальних емоцій К. Ізарда. Математико-статистична обробка результатів дослідження проводилася за допомогою χ -критерію кутового перетворення Фішера.

Опис вибірки. Була сформована вибірка, загальною кількістю 40 досліджуваних. Це жінки середнього віку, з вищою освітою та працевлаштовані. Вибірку було розподілено на дві групи. До першої групи (Гр. 1) включено тих жінок які є громадянками України та тривалий час постійно перебували в зоні проведення АТО (ООС) – не менше 5 років. До другої групи (Гр. 2) увійшли ті жінки, які ніколи за час проведення АТО (ООС) не перебували на відповідній території та постійно проживають в Україні та також є її громадянками.

Результати дослідження. Першим етапом в дослідженні було виявлення особливостей прояву базових емоцій у жінок середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС). Знаходилися відсоткові показники частки досліджуваних з різним рівнем вираженості по кожній емоції та визначалася суттєвість відмінностей відповідних показників при порівнянні досліджуваної та контрольної груп. Результати надано в таблиці 1.

Виходячи з результатів порівняння за рівневою вираженістю базових емоцій у досліджуваних Гр. 1 та Гр. 2, які надані в таблиці 1, стає очевидним, що не виявлено суттєвих відмінностей по емоціям: відраза, горе та презирство. Слід зазначити, що відраза і горе проявляються на середньому та високому рівнях як у жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС), так і у жінок контрольної групи. Презирство майже не виражене в емоційній сфері досліджуваних обох груп (низький рівень у 70%). Отже, за більшістю емоцій, які утворюють спектр гостро негативної групи та відображають рівень негативного емоційного відношення особистості до поточної ситуації, не виявлено суттєвих відмінностей. Можливо це пояснюється тим, що жінки досліджуваної групи знаходяться в

стресовій ситуації вже тривалий час. Проте до цієї групи емоцій входить також гнів, за яким не виявлено відмінностей у наявності-відсутності, проте виявлено суттєву відмінність в рівневому прояві, а саме: у жінок досліджуваної групи він проявляється переважно на

середньому рівні вираженості, тоді як у жінок контрольної – переважно на високому. Тобто, у більшості жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС) гнів проявляється більш помірно.

Таблиця 1. Значущість відмінностей у рівневих показниках вираженості базових емоцій між Гр. 1 та Гр. 2.

НБЕ	% досліджуваних в групі з відповідним рівнем вираженості базової емоції						фем.		
	Гр. 1			Гр. 2			Вис. Гр.1-2	Серед. Гр. 1-2	Низ. Гр1-2
	Рівні вираженості базових емоцій								
	Вис.	Серед.	Низ.	Вис.	Серед.	Низ.			
Р	10	40	50	60	15	25	2,82**	1,41	1,38
І	10	45	45	40	30	30	1,7*	0,86	0,86
З	10	60	30	45	45	10	1,98*	0,83	1,12
В	60	20	20	35	40	25	1,4	1,12	0,29
Г	15	75	10	65	20	15	2,78**	3,07**	0,29
Гор.	20	50	30	20	60	20	0	0,58	0,54
Пр.	20	10	70	20	10	70	0	0	0
С	20	20	60	40	30	30	1,12	0,54	1,7*
Ст.	10	40	50	40	30	30	1,7*	0,18	1,12
П	20	75	5	10	40	50	0,58	1,95*	2,5**

Примітка: НБЕ – назва базової емоції; Р – радість; І – інтерес; З – здивування; В – відрив; Г – гнів; Гор. – горе; Пр. – презирство; С – сором; Ст. – страх; П – провина; Низ., Серед., Вис. – відповідно: низький, середній та високий рівні прояву базових емоцій; фем. – емпіричне значення критерію кутового перетворення Фішера; * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

За емоціями позитивного спектру (радість, інтерес, здивування) виявлено суттєві відмінності між досліджуваними Гр. 1 та Гр. 2 в показниках високого рівня вираженості емоцій. За низьким та середнім рівнями таких відмінностей не знайдено. Виникає феномен рівневого зниження позитивної емоційності. Цю ідею запропонували Кочарян О. С. та Харченком А. О. в дослідженнях структури травматичного емоційного досвіду (Харченко, 2019).

За рівневими показниками вираженості по всім емоціям тривожно-депресивного спектру виявлено певні значущі відмінності. Суттєво частіше низький рівень вираженості сорому зустрічається у жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС). Майже не характерний для них і високий рівень страху, що більш притаманно жінкам

контрольної групи. Враховуючи відсоткові показники середнього та високого рівнів прояву емоцій, можна говорити про загальну меншу вираженість емоцій сорому та страху у більшості жінок досліджуваної групи. Зворотна тенденція виявлена щодо вираженості провини, а саме: для жінок, які тривалий час проживають в зоні проведення АТО (ООС) вона є більш характерною.

Наступним етапом дослідження було виявлення особливостей прояву тривожності у жінок середнього віку, які тривалий час перебували в зоні проведення АТО (ООС). Рівневі показники тривожності у відсоткових долях по кожному з рівнів в досліджуваній групі порівнювалися з відповідними показниками контрольної групи. Результати надано в таблиці 2.

Таблиця 2. Значущість відмінностей за відсотковими частками за кожним з рівнів прояву тривожності між досліджуваними Гр. 1 та Гр. 2

Рівень тривожності	%				фем.	
	Гр. 1		Гр. 2		0,41**	2,82**
Дуже високий та високий	40	80	5	30		
Середній з тенденцією до високого	40		25			
Середній з тенденцією до низького	15	20	45	70	1,7*	2,78**
Низький	5		25		1,12	

Примітка: фем. – емпіричне значення критерію кутового перетворення Фішера; * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Виходячи з результатів, наданих в таблиці 2, та враховуючи відсоткові показники, є підстави говорити про більш суттєву вираженість тривожності саме у жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС), адже виявлено значущі відмінності за вказаною тенденцією за показниками, що відображають відсоткові частки в групах з високим та дуже високим рівнях та середнім з тенденцією до низького. Ще більш наглядною ця особливість стає при порівнянні відсотку досліджуваних обох груп, об'єднавши показники по групам наступним чином: середній з тенденцією до високого (80% досліджуваних в Гр. 1 та 30 в Гр. 2) та високий рівні і низький та середній з тенденцією до низького рівні (20% в Гр. 1 та 70% в Гр. 2). Однак, у

Таблиця 3. Значущість відмінностей за рівневими показниками вираженості агресивності між досліджуваними Гр. 1 та Гр. 2

Рівень агресивності	%		фем.
	Гр. 1	Гр. 2	
Низький	10	20	0,58
Середній	30	60	1,7*
Високий	60	20	2,24*

Примітка: фем. – емпіричне значення критерію кутового перетворення Фішера; * – $p \leq 0,05$.

Виходячи з результатів, наданих в таблиці 3, є підстави говорити про суттєвість відмінностей у рівневих показниках прояву агресивності між жінками досліджуваної та контрольної груп. Ці відмінності виявлено за середнім та високим рівнями. Для більшості жінок (60%) середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС), характерний високий рівень прояву агресивності. А для більшості жінок контрольної групи характерним є прояв агресивності на середньому рівні. Таким чином, можна говорити про феномен рівневого зростання агресивності у жінок середнього віку, які довгий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС). Підтвердженням цього є й те, що в них агресивність майже не проявляється на низькому рівні. Проте, не зважаючи на більшу відсоткову частку жінок з контрольної групи з низьким рівнем прояву агресії (20%), за даним рівнем не виявлено значних відмінностей між Гр. 1 та Гр. 2. Можливо більше чіткою та зрозумілою ця різниця стане при збільшенні об'єму вибірки.

Частіше всього, домінуючими серед показників агресивності, у жінок досліджуваної групи, частіше ніж інші зустрічаються: вербальна агресія (15 %), підозрілість (30 %), непряма агресія (25 %) та фізична агресія (15 %). У жінок з контрольної групи це: підозрілість (20 %), образа (30 %), роздратування (20 %) та фізична агресія (15 %). Тобто підозрілість та фізична агресія як домінуючі показники агресивності притаманні для даної

20 % жінок середнього віку, які тривалий час знаходяться в зоні проведення АТО (ООС) рівень тривожності залишається на низькому чи середньому з тенденцією до низького рівнях, тобто, вірогідно, у п'ятій частини жінок з тривалістю перебування в зазначеній зоні не відбувається жодних змін в зазначеній сфері.

Третім етапом дослідження було виявлення особливостей прояву агресивності у жінок середнього віку, які тривалий час перебувають у зоні проведення АТО (ООС). Відсотки досліджуваних з різними рівнями вираженості агресивності, виявлених в досліджуваній групі, порівнювалися з аналогічними значеннями контрольної групи. Результати надано в таблиці 3.

сфери досліджуваним обох груп. У жінок частіше це також бувають вербальна та непряма агресія, тоді як у жінок контрольної групи – образа та роздратування. Тобто, для жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС), характернішими стають більш відкриті форми агресії в прояві їх агресивності, ніж у жінок, які не перебувають на цій території.

Висновки.

1. За групою гостро негативних емоцій, майже за всіма з них (окрім гніву), спостерігається однаковий розподіл за рівнями вираженості між досліджуваними обох груп, а саме: середній та високий рівні вираженості за емоціями горя, відрази та гніву та низький – презирства. Таким чином, для жінок з обох груп, характерним є виражене переживання горя, відрази та гніву та не вираженість презирства. Гнів у жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС) є більш помірний. Виявлено феномен рівневого зниження емоцій позитивного спектру у жінок, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС). Домінуючою у цих жінок з тривожно-депресивного спектру виявлено емоцію провини. Емоції страху та сорому суттєво нижче виражені у більшості з них, ніж у жінок, які проживають на території України, де АТО (ООС) не проходить.

2. У переважній більшості жінок середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС) виявлено суттєво більшу вираженість тривожності за рівневими

показниками, ніж у жінок, які проживають на іншій території України. У 20 % ця тенденція не виявлена. Тобто, тривале перебування в зоні проведення АТО (ООС) обумовлює значне зростання рівня тривожності у переважної кількості жінок середнього віку. П'ята їх частина залишається резистентною до збільшення тривожності, знаходячись під впливом зазначеного чинника.

3. У жінок середнього віку, які тривалий час перебувають в зоні проведення АТО (ООС) виявлено феномен «рівневого зростання агресивності», який відображає суттєве її зростання після тривалого перебування на зазначених територіях. З часом, у цих жінок спостерігається наступна тенденція: для прояву агресивності більш характерними стають відкриті її форми, такі як вербальна та непрямая агресія, тоді як у жінок, які не проживають в зоні проведення АТО (ООС) – це образа та роздратування. Спільним для прояву агресивності є варіанти домінування підозрливості та фізичної агресії.

Список використаної літератури

- Баца А., Эвэрт О. 23 рекомендації военных психологов семьям бойцов АТО. <https://life-after-ato.com.ua/post/58>
- Безносук О.О. Використання методу «рівний-рівному» у роботі соціального педагога. Вісник Черкаського університету. Випуск 203. Частина І. Серія «Педагогічні науки», 2011. С. 20-23. http://www.kogpi.edu.te.ua/images/stories/me/stryktyra/kaf_vuh_ped/beznesyuk.pdf
- Бойко Г.М. Реабілітаційна психологія: навч. посібник. Полтава: АСМІ, 2010. 240 с. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/430805.pdf>
- Бриндіков Ю.Л. Інноваційні тренінгові методи й техніки у процесі здійснення реабілітації комбатантів. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск 60. Том 1. Київ: Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 66-70. http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/60-2018/part_1/16.pdf
- Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник. Київ: Либідь, 2007. 256 с. <https://soc.univ.kiev.ua/en/library/psihologiya-emociyna-sfera-osobivosti-navchposibnik>
- Рибо Т. Психология чувств. Ч. I-II. Киев: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона. 1987. 148 с. <https://core.ac.uk/download/pdf/288342022.pdf>
- Максименко С.Д. Загальна психологія: Підручник для студентів вищ. навч. закладів. Київ: Форум, 2002. 256 с. <http://194.44.152.155/elib/local/sk676290.pdf>
- Dalgleish, T. The emotional brain. *Nature Reviews Neuroscience*. 5(7). 2004. P. 583-589. <https://stanford.edu/~knutson/ans/dalgleish04.pdf>
- Linda M. Dougherty, Jo Ann Abe, Carroll E. Izard. Differential Emotions Theory and Emotional Development in Adulthood and Later Life (англ.) // *Handbook of Emotion, Adult Development, and Aging*. Elsevier, 1996. P. 27-41. URL:<https://www.semanticscholar.org/paper/Differential-Emotions-Theory-and-Emotional-in-and-Dougherty-Abe/b75907d1980469247d5f2966e41855fbd0d95de7>
- Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. СПб: Питер, 2007. 783 с. https://studylib.ru/doc/2268804/2.-il_in-e.p.-e-mocii-i-chuvstva---e.p.-il_in.-%E2%80%93-752-s
- Кочарян А. С., Лисеная А.М. Психология переживаний : учебное пособие. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 224 с. <https://karazinbook.com/sites/default/files/books/kocharyan.pdf>
- Харченко А.О. Психологічні особливості структури травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з постстрессовою психологічною дезадаптацією. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2018. URL:http://psychology.univer.kharkov.ua/1819news/Disseryjune19/Kharchenko/Kharchenko_diss.pdf

Nadiya KREYDUN

Ph.D in Psychology, Associate Professor,

Dean of the Psychology School of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine

Andrii KHARCHENKO

Ph.D in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 6, Kharkiv, Ukraine

Oleksii NALYVAIKO

Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Pedagogy Department of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 4 Kharkiv, Ukraine.

Pavlo SEVOSTIANOV

Ph.D in Psychology, Lecturer of the Department of Applied Psychology of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine

Liliya ZOTOVA

Ph.D in Psychology, Associate Professor of the Department of Applied Psychology of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine

Olena NEVOENNA

Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Psychology of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine

Liubov IAVOROVSKA

Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Psychology of the V.N. Karazhin Kharkiv National University, Svobody Sq., 6, Kharkiv, Ukraine

Viktoriia LUKIANOVA

student of the Faculty of Psychology,

V. N. Karazhin Kharkiv National University, 6, Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine

THE EMOTIONAL SPHERE OF WOMEN STAYING IN THE ANTI-TERRORIST OPERATION ZONE FOR A LONG TIME

In Ukraine, an anti-terrorist operation, carried out on a significant territory of the country (about 20 percent) has been going on for eight years. All this time, hundreds of thousands of Ukrainians stay in stressful conditions. Changes occur in cognitive, behavioral, value-motivational, emotional and other spheres of these people personality. One of the risk groups is middle-aged people, because the key tasks for this stage of a person's life become difficult to implement. In women, the emotional component of this process is more intense than in men, which becomes an additional stress factor in this situation. There are studies on the emotional component in interpersonal relationships in these women, their tendency to affect, the consequences of receiving traumatic experience, impulsiveness, etc. However, the number of studies on the peculiarities of basic emotions manifestation, level indicators of anxiety, aggressiveness and other components of the emotional sphere remains insignificant, which would make it possible to develop appropriate psychocorrective programs. The purpose of the study was to identify the features of emotional sphere in middle-aged women who have been in the area of anti-terrorist operation (ATO) for a long time. Research methods – a technique for measuring the level of anxiety (J. Taylor), a scale of differential emotions (K. Izard), a technique for detecting the level of aggressiveness (Bassa-Darky). Mathematical and statistical processing - φ -criterion Fisher's angular transformation. The subjects were 40 middle-aged women employed with higher education. They are divided into two groups of 20: according to the criterion, they were in the area of anti-terrorist operation (ATO) for a long time and had never been in the specified territory. Conclusions: for the emotional sphere of middle-aged women who have been for a long time (at least 5 years) in the area of anti-terrorist operation (ATO), the phenomena of "level decrease of emotions of the positive spectrum" and "level increase of aggressiveness" and a high general level of anxiety are characteristic. In the anxiety-depressive spectrum of the emotional sphere, guilt becomes the dominant emotion. There is a tendency to increase more open forms of aggressiveness, but the manifestation of anger, on the contrary, is becoming more moderate.

Key words: women, basic emotions, anxiety, aggressiveness, middle age.

References

- Batsa, A., Evert, O. (2017). 23 recommendations of military psychologists to families of ATO fighters. URL:<https://life-after-ato.com.ua/post/58>. [in Russian]
- Beznosyuk, O.O. (2011). Exploitation of the "full-full" method in the work of a social pedagogue. *Visnik Cherkaskogo univetsitetu. Seriya «Pedagogichni nauki»*, 203(1), 20-23. URL:http://www.kogpi.edu.te.ua/images/stories/me/stryktyra/kaf_vuh_ped/beznosyuk.pdf. [in Ukrainian]
- Boiko, G.M. (2010). *Rehabilitation psychology: teaching manual*. Poltava: ASMI. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/430805.pdf>. [in Ukrainian]
- Bpindikov, Yu.L. (2018). Innovative training methods and techniques in the process of combatant rehabilitation. *Naukovii chasopis Nacionalnogo pedagogichnogo univetsitetu imeni M.P. Dpagomanova : Seriya 5. Pedagogichni nauki: pealiyi ta perspektivi*. 60(1), 66-70. URL: http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/60-2018/part_1/16.pdf. [in Ukrainian]
- Kirilenko, T. S. (2007). *Psychology: emotional sphere of personality: Navchalnii posibnik*. Kiyiv: Libid. URL:<https://soc.univ.kiev.ua/en/library/psihologiya-emociyna-sfera-osobistosti-navchposibnik> [in Ukrainian]
- Ribo, T. (1987). *Psychology of feelings. CH. I-II*. Kiev: Yuzhno-Russkoe knigoizdatelstvo F. A. Ioganson. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288342022.pdf> [in Russian]
- Maksimenko, S.D. (2002). *General Psychology*. Kiyiv: Forum. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk676290.pdf>. [in Ukrainian]
- Dalgleish, T. (2004). The emotional brain. *Nature Reviews Neuroscience*. 5 (7) URL: <https://stanford.edu/~knutson/ans/dalgleish04.pdf>.
- Linda, M. Dougherty, Jo Ann Abe, Carroll E. Izard. (1996). *Differential Emotions Theory and Emotional Development in Adulthood and Later Life. Handbook of Emotion, Adult Development, and Aging*. URL:<https://www.semanticscholar.org/paper/Differential-Emotions-Theory-and-Emotional-in-andDougherty-Abe/b75907d1980469247d5f2966e41855fbd0d95de7>.
- Ilin, E.P. (2007). *Emotions and feelings. 2-e izd.* SPb: Piter. URL:https://studylib.ru/doc/2268804/2.-il._in.-e.p.-e-mocii-i-chuvstva---e.p.-il._in.-%E2%80%93752-s. [in Russian]
- Kocharyan, A. S, Lisenaya, A.M. (2011). *Psychology of the experienced: textbook*. Harkov: HNU imeni V. N. Karazina URL: <https://karazinbook.com/sites/default/files/books/kocharyan.pdf> [in Russian]
- Harchenko, A.O. (2018). *Psychological features of the structure of the traumatic emotional experience of demobilized combatants in Ukraine with post-stress psychological maladjustment. (Candidate's dissertation)*. Harkiv: Harkivskii nacionalnii universitet imeni V.N. Karazina URL:http://psychology.univer.kharkov.ua/1819news/DisseryJune19/Kharchenko/Kharchenko_diss.pdf. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 3.05.2022 (The article was received by the Editorial office on 05.03.2022)

Стаття рекомендована до друку 2.06.2022 (The article is recommended for publication on 06.02.2022)

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

DOI 10.26565/2225-7756-2022-72-07

УДК 159.923.2:316.62-055.1/.2-057.875

Ю. А. ГІМАЄВА (Юлія Азгатівна Гімаєва)

*к. психол. н., доцент, доцент ЗВО кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022**<https://orcid.org/0000-0002-4366-307X>**E-mail: yuliagimaeva@gmail.com*

А. Ю. МАРКІНА (Альона Юрійвна Маркіна)

*бакалавр психології, психолог**E-mail: alyona.mrkn@gmail.com***ЗВ'ЯЗОК КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ З СТИЛЯМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЮ ЗРІЛОСТЮ В ХЛОПЦІВ ТА ДІВЧАТ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ**

У статті розглядається питання зв'язку між мірою використання копінг-стратегій та сформованістю компонентів системи саморегуляції й особистісною зрілістю у хлопців та дівчат, студентів гуманітарних спеціальностей молодших курсів ЗВО. Дівчата в першу чергу використовують копінг втечі-уникнення, в останню – планування рішення проблеми. Хлопці найчастіше вдаються до самоконтролю, статистично частіше за дівчат, найрідше – до пошуку соціальної підтримки. У стилі саморегуляції дівчат домінує процес оцінювання результатів, у юнаків – планування та моделювання. Молоді люди у середньому досягли задовільного загального рівня особистісної зрілості. І дівчатам, і хлопцям притаманний задовільний рівень мотивації досягнення; життя настанова задовільно сформована у дівчат; здатність до психологічної близькості та почуття громадянського обов'язку розвинені на задовільному рівні в хлопців. Відмінності за почуттям громадянського обов'язку є статистично значущими. Отримані кореляції між копінг-стратегіями та компонентами системи саморегуляції виявились переважно негативними. Тобто використання певних механізмів долаючої поведінки відбувається поза системи саморегуляції діяльності. Так у хлопців як окремі саморегуляційні процеси зворотно пов'язані з більшістю копінг-стратегій, так і загальний рівень саморегуляції зворотно пов'язаний з пошуком соціальної підтримки. У дівчат поряд зі зворотними зв'язками присутні й прямі, у тому числі розвиненість системи саморегуляції загалом прямо пов'язана з копінгом планування рішення проблеми, а зворотно – з дистанціюванням. Дівчата за мірою набуття особистісної зрілості більше схильються до стратегій позитивної переоцінки та менше до втечі-уникнення. Хлопці за мірою оптимізації Я-концепції більш тяжіють до стратегій планування рішення проблеми.

Ключові слова: копінг-стратегія, стилі саморегуляції поведінки, особистісна зрілість, хлопці, дівчата, кореляції.

Як цитувати: Гімаєва, Ю., Маркіна, А. (2022). Зв'язок копінг-стратегій з стилями саморегуляції поведінки та особистісною зрілістю у хлопців та дівчат студентського віку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (72), 59-66.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-07>

In cites: Gimayeva, Yu., Markina, A. (2022). Interconnections between coping strategies, style of self-regulation and personal maturity in boys and girls of student age. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology", (72), 59-66.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2022-72-07>. (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Сучасна людина зазнає значного тиску з боку глобальних та локальних обставин, що складаються. Тож особливою актуальності сьогодні набуває спроможність зберігати цілісність, функційність і психологічне здоров'я в дестабілізуючих життєвих ситуаціях. Важливим особистісним ресурсом в цьому сенсі є здатність утворювати прийнятні умови для вирішення поточних життєвих і професійних завдань, а в максимумі – для власного розвитку, навіть всупереч несприятливим зовнішнім обставинам. Це вміння впоратись з напругою зовнішнього та внутрішнього походження забезпечується багатьма механізмами, ґрунтуючись

на яких особистість порятується зі складними для себе обставинами життєдіяльності. Найважливішими з них є механізми долаючої поведінки – копінг-стратегії, що разом з певними процесами та якостями складають саморегуляційні можливості особистості. Навіть доросла людина із сталою системою саморегуляції, стикаючись із все більшою кількістю складних ситуацій, може бути вимушеною докладати значних зусиль для адаптації. Ще більшого стресу зазнає молода людина, яка тільки-но почала навчання у вищій та одночасно вирішує важливі завдання і вікового, і особистісного, і професійного розвитку на тлі процесів становлення особистісного потенціалу та

саморегуляційних можливостей, що тільки тривають. Таким чином для студентів 1-2 курсів ЗВО стратегії опанування мають надзвичайне значення.

Огляд останніх публікацій. Копінг-поведінка є поєднанням способів особистості впоратися зі стресом. В цілому поняття «копінг» застосовується в психології для окреслення певних способів поведінки людей в різних важких життєвих і професійних ситуаціях. Метою такої поведінки і в той же час ознакою її ефективності є зниження впливу чинників стресу, що фактично означає подолання стресової ситуації (Шебанова, & Діденко, 2018), (Соломка, Хома, & Хлопек, 2021). У загальних рисах поняття «копінга» включає в себе всі види взаємодії особистості з певними обставинами, способи контролювати або послабити, звикнути або відсторонитися від вимог проблемної ситуації.

Стосовно студентського віку дослідники здебільшого опікувались співвідношенням копінг-стратегій та окремих особистісних ресурсів (локус контролю, Я-концепція, комунікативні властивості) (Резнікова, & Шамардіна, 2017), проявом копінгів залежно від професійного спрямування та ланки освіти (Пічурін, 2018), (Дубчак, 2018), від умов сімейного виховання (Ярош, & Розумна, 2020). Проте розгляд копінг-поведінки в контексті процесів саморегуляції та особистісної зрілості як інтегральної системної властивості є також важливим в аспектах розуміння функціонування особистості та надання психологічної допомоги. Найближчим за спрямованістю до предмету наших

інтересів було дослідження особливостей саморегуляції залежно від домінуючого стилю долаючої поведінки, проте в ньому не враховувалися фактори статі й періоду навчання (Ігумнова, 2019).

Мета дослідження: вивчити особливості використання копінг-стратегій у зв'язку з стилістичними характеристиками саморегуляції та особистісною зрілістю в юнаків та дівчат студентського віку.

Методи дослідження. Для збору емпіричних даних було використано опитувальник «Стратегії долаючої поведінки» Р. Лазаруса (адаптація Т. А. Крюкової, О. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвої), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової, тест-опитувальник особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха. Статистична обробка даних здійснювалась із застосуванням t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок та коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Вибірка досліджуваних. До вибірки досліджуваних увійшли 42 особи: 21 юнак та 21 дівчина у віці 17-19 років – студенти 1-2 курсів гуманітарних спеціальностей (факультетів психології, соціології, юридичного, філології) ЗВО м. Харкова.

Результати дослідження та їх обговорення.

За даними опитувальника «Стратегії долаючої поведінки» Р. Лазаруса в цілому як дівчата, так і хлопці схильні помірним чином застосовувати різні способи долавання несприятливих обставин¹ (див. табл.1).

Таблиця 1. Середні значення показників за копінг-стратегіями у дівчат та хлопців (у %)

Шкали	Дівчата		Хлопці	
	Х _{сер.}	ранг	Х _{сер.}	ранг
Конфронтаційний копінг	50,1	3	48,7	6
Дистанціювання	47,3	6	50,4	3
Самоконтроль	47*	7	53,7*	1
Пошук соціальної підтримки	48,8	4	44,9	8
Прийняття відповідальності	48,6	5	47	7
Втеча-уникнення	53,1	1	52,5	2
Планування рішення проблеми	46	8	50	4
Позитивна переоцінка	50,4	2	49,2	5

* - відмінності значущі на рівні $p=0,02$

Втім дівчата найчастіше використовують таку копінг-стратегію як «втеча-уникнення» (53,1 б.)², далі за спаданням слідує «позитивна переоцінка» (50,4 б.), «конфронтація» (50,1 б.), «пошук соціальної підтримки» (48,8 б.), «прийняття відповідальності» (48,6 б.), «дистанціювання» (47,3 б.), «самоконтроль» (47 б.), «планування рішення проблеми» (46 б.).

Очевидно, що дівчати в першу чергу намагаються зробити вигляд, ніби нічого не сталося, чи переключитися на якісь інші справи, щоб позбутись неприємних переживань («втеча-уникнення»). Якщо це не допомогло, вони вдаються до переосмислення ситуації, вишукуючи щось позитивне у негараздах чи втішаючи себе на кіпталт «все, що сталося, – на

¹ - діапазон значень від 40 до 60 балів відповідає помірному використанню стратегій

² - в дужках зазначені Х_{сер} за шкалами

краще» («позитивна переоцінка»), або до хаотичних спроб виправити становище («конфронтація»), настільки ж активних, наскільки й ілюзорних (бо тільки в невеликій кількості випадків пряме зіткнення з обставинами на рівні дій чи виплеску емоцій сприяє корисному ефекту). Далі дівчата починають використовувати ресурс соціальної взаємодії, розраховуючи на співчуття, емоційну підтримку, а то й на дієву допомогу («пошук соціальної підтримки»), паралельно визнаючи свою відповідальність за те, що сталося, в манері самокритики («прийняття відповідальності»). І тільки коли ні знизити значущість проблеми («дистанціювання»), ні придушити емоції («самоконтроль») не вдається, в останню чергу, дівчата починають аналізувати ситуацію, намагаючись розробити прийнятний план подальших дій («планування рішення проблеми»).

В хлопців домінуючою стратегією додання є «самоконтроль» (53,7 б.), яку вони використовують значущо частіше за дівчат, $p=0,02$. Ці розбіжності вочевидь обумовлені гендерними очікуваннями: самовладання й стримування емоцій дозволяють юнакові виглядати більш мужнім. За самоконтролем розташовується «втеча-унікнення» (52,5 б.), «дистанціювання» (50,4 б.), «планування рішення проблеми» (50 б.), «позитивна переоцінка» (49,2 б.), «конфронтація» (48,7 б.), «прийняття відповідальності» (47 б.), «пошук соціальної підтримки» (44,9 б.). Цікаво, що механізм «втечі-унікнення» майже однаковою мірою притаманний

як дівчатам, так і хлопцям. Таке його розповсюдження, враховуючи вік досліджуваних, скоріш за все є відлунням суто дитячого способу реагування на складні обставини: схватись під ковару та удати, що це тебе не стосується. А от «дистанціювання» в хлопців зустрічається депо частіше за дівчат, і цей механізм доповнює в них «втечу-унікнення»: як вже не вийшло проблему заперечити, залишається її знецінити. Що правда на тлі зменшення ступеня емоційної залученості до проблеми стає простіше відсторонено, а значить – раціонально обміркувати виниклі обставини та виробити стратегію для їх врегулювання. Імпульсивні вчинки, емоційне відреагування, визнання своєї відповідальності за те, що сталося, і особливо – звернення по допомогу, є найменш популярними серед юнаків копінгами, і одночасно – менш поширеними, ніж серед дівчат. Воно й зрозуміло: поводитись із зайвою емоційністю та шукати підтримки ззовні – це надто по жіночому, а визнавати, що твої негаразди виникли через твої ж помилки – надто болісно для самолюбства.

Результати, отримані за методикою «*Стиль саморегуляції поведінки - ССП-98*» В. І. Моросанової, надані в таблиці 2.

У цілому загальний рівень саморегуляції як у дівчат, так і у юнаків є середнім ближче до високого (29,9 б. та 31,4 б. відповідно), що вказує на доволі прогресивний розвиток їхніх регуляторних можливостей, який дає змогу досить ефективно поратись з досягненням цілей.

Таблиця 2. Усереднені результати за показниками опитувальника стилів саморегуляції поведінки

Шкали	Дівчата	Хлопці	Нормативи для середнього рівня
	$X_{сер}$	$X_{сер}$	
Планування	5,1	5,9	4-6
Моделювання	5,3	6,0	4-6
Програмування	6,1	6,2	5-7
Оцінювання результатів	6,0	5,8	4-6
Гнучкість	6,0	6,4	5-7
Самостійність	5,6	5,3	4-6
Загальний рівень саморегуляції	29,9	31,4	24-32

У дівчат найвищим є показник саморегуляційного процесу «оцінювання результатів» – на межі з високим рівнем³. У хлопців найвищими виявились показники за процесами моделювання та планування. Ці відмінності характеризують дівчат як більш зосереджених на оцінюванні того, чи правильно вони вчинили, та чи влаштує їх отриманий кінцевий результат, а хлопців – навпроти – на врахуванні поточних умов,

за яких буде здійснюватись діяльність з опанування цілі, та створенні самої перспективи. Втім, у дівчат процеси планування та моделювання теж сформовані цілком достатньою мірою. Програмування, котре забезпечує здатність продумувати свої дії наперед, обидві статі також здійснюють достатньо ефективно.

Саморегуляційні властивості гнучкість та самостійність у молоді розвинені середньою мірою:

³ -тут і далі щодо ССП-98 йдеться не про абсолютні значення показників, а співвідносно з нормами

у хлопців рівномірно, а у дівчат самостійність виражена децю сильніше, ніж гнучкість. Натомість хлопці порівняно з дівчатами виявились децю гнучкішими, тобто вони здатні з більшою легкістю, швидше змінювати плани, підлаштовуючи їх під

ситуацію, швидше оцінюють зміни обставин та співузгоджують з ними свої наміри.

Як дівчата, так і хлопці виявили задовільний загальний рівень особистісної зрілості за тестом-опитувальником Ю. З. Гільбуха (див. табл. 3).

Таблиця 3. Середні значення за складовими особистісної зрілості в дівчат та хлопців

Шкали	Дівчата		Хлопці	
	$x_{\text{сер}}$	рівень	$x_{\text{сер}}$	рівень
Мотивація досягнень	11,4	задовільн.	13,6	задовільн.
Ставлення до свого «Я»	14,4	незадовільн.	16,9	незадовільн.
Почуття громадянського обов'язку	2,6*	незадовільн.	6,6*	задовільн.
Життєва настанова	12,8	задовільн.	10,3	незадовільн.
Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	6,7	незадовільн.	8,3	задовільн.
Загальний рівень особистісної зрілості	26,4	задовільн.	30,2	задовільн.

* - відмінності значущі на рівні $p=0,01$

Така складова особистісної зрілості, як мотивація досягнення, що включає наявність в молодих людей значущих життєвих цілей, ініціативного прагнення до високих результатів, самореалізації, самостійності, розвинена в них задовільною мірою. Життєва настанова, до якої входять розважливості, емоційна врівноваженість, розуміння відносності оцінок, в дівчат розвинена задовільно, а в хлопців незадовільно. Здатність до психологічної близькості та почуття громадянського обов'язку, навпаки, на задовільному рівні сформовані саме в хлопців, а в дівчат – на незадовільному. Проте значущими є відмінності тільки за почуттям громадянського обов'язку ($p=0,01$), решта в статистичному сенсі несуттєві. Ставлення до свого Я (адекватність

самооцінки, сприятливість уявлень про свої властивості й ресурси, впевненість в своїх можливостях разом з вимогливістю до себе, скромністю й повагою до інших) є незадовільним в обох групах. Таке надто критичне ставлення до себе збігається з доволі непоганою сформованістю саморегуляційного процесу оцінювання: стремління до найкращого результату, до певного особистісного ідеалу разом з мотивацією досягнень, але ще не підкріплені бажаною мірою самим досягненнями, утворюють показову картину максималізму як особливості юнацького періоду розвитку.

Результати дослідження *кореляцій між копінг-стратегіями та стилями саморегуляції в групі дівчат* подані в таблиці 4.

Таблиця 4. Кореляції між копінг-стратегіями та стилями саморегуляції у дівчат (r, p)

Шкали	Планування	Моделювання	Програмування	Оцінювання результатів	Самостійність	Загальний рівень саморегуляції
Дистанціювання	-0,483 $p=0,026$	–	-0,495 $p=0,022$	–	-0,465 $p=0,033$	-0,472 $p=0,031$
Само-контроль	–	–	–	0,436 $p=0,048$	–	–
Пошук соціальної підтримки	–	-0,482 $p=0,027$	–	–	–	–
Планування рішення проблеми	–	–	–	0,506 $p=0,019$	–	0,438 0,047

У дівчат копінг дистанціювання виявився зворотно пов'язаний як із загальним рівнем саморегуляції ($p=0,031$), так і з процесами планування ($p=0,026$), програмування ($p=0,022$) та з якістю самостійності ($p=0,033$), що вказує на неактуальність цих аспектів саморегуляції за умови відсторонення від проблем. Одночасно ми можемо стверджувати, що дівчата за високої самостійності,

здатності планувати й програмувати не мають потреби дистанціюватися від неприємних обставин.

Те ж саме стосується і зворотного зв'язку між копінгом «пошук соціальної підтримки» та процесом моделювання ($p=0,027$): чим вправніше дівчина аналізує умови, в яких прийдеться діяти задля досягнення цілі, тим вона менше потребує

інших людей, спілкування та підтримки в критичних ситуаціях.

А от «самоконтроль» і «планування рішення проблеми» корелюють у дівчат з саморегуляційним процесом оцінювання результатів ($r=0,048$ та $r=0,019$ відповідно) позитивно, як і загальний рівень саморегуляції з плануванням рішення проблеми ($r=0,047$). Це свідчить про наявність зв'язків між чіткістю визначення критеріїв оцінки

власної успішності й сформованістю системи саморегуляції в цілому та схильністю долати проблеми на основі свідомого аналізу ситуації і вибору способів їх владнання (у тому числі залежно від цілі може бути обраний і варіант стримування принаймні зовнішнього прояву емоцій).

Результати дослідження *кореляцій між копінг-стратегіями та стилями саморегуляції в групі юнаків* подані в таблиці 5.

Таблиця 5. Кореляції між копінг-стратегіями та стилями саморегуляції в юнаків (r , p)

Шкали	Планування	Моделювання	Оцінювання результатів	Гнучкість	Загальний рівень саморегуляції
Дистанціювання	–	-0,526 $p=0,014$	–	–	–
Самоконтроль	–	-0,438 $p=0,047$	-0,472 $p=0,03$	–	–
Пошук соціальної підтримки	-0,510 $p=0,018$	–	–	–	-0,459 $p=0,036$
Прийняття відповідальності	–	-0,516 $p=0,015$	–	–	–
Втеча-уникнення	–	-0,757 $p=0,0001$	–	-0,532 $p=0,013$	–

З таблиці 5 видно, що в юнаків половину кореляцій утворює процес моделювання: з ним зворотно пов'язані копінг дистанціювання ($r=0,014$), самоконтролю ($r=0,047$), прийняття відповідальності ($r=0,015$), втечі-уникнення ($r=0,0001$). Тобто, аналогічно до дівчат, зі зростанням здатності виділяти й аналізувати умови досягнення цілі, у хлопців зніжується необхідність використовувати такі способи адаптації до критичних ситуацій, як її заперечення, зниження її значущості, самозвинувачення або ж придушення емоцій.

Копінг соціальної підтримки в хлопців також зворотно пов'язаний з саморегуляційним процесом планування ($r=0,018$) і загальним рівнем саморегуляції ($r=0,036$): розрахунок на допомогу ззовні сам по собі стає ціллю, з огляду на яку вже немає необхідності залучати ще які-небудь цілі, як і в цілому підключати систему саморегуляції, бо це тепер справа інших. Також справедливим буде твердження, що за недостатньої сформованості усвідомленого планування діяльності та слабкого рівня саморегуляції у цілому, людина у критичних ситуаціях буде більш схильною звертатись по

підтримку до людей та суспільства.

Зворотна кореляція між копінг втечі-уникнення ($r=0,013$) та якістю гнучкість виявляється в тому, що заперечення проблем або їх суто уявне розв'язання співвідноситься з утрудненим прийняттям життєвих змін, особливо коли вони є несприятливими. Тобто уникання необхідності усвідомити загрозливі обставини, плекання нереалістичних очікувань (що за певних часів може навіть коптувати життя), цілком вірогідно, ґрунтуються саме на ригідності.

Копінг самоконтролю в хлопців, протилежно до дівчат, корелює з саморегуляційним процесом оцінювання результатів зворотно ($r=0,03$). Це свідчить, що юнаки, вдаючись до самоконтролю, зовнішньої стриманості, вже не дуже-то зосереджуються на адекватності своїх оцінок та самооцінок, можуть бути некритичними до себе. Тоді як дівчата свідомо обирають стриману манеру, саме виходячи з своїх уявлень про бажаний результат та способи його досягнення.

Результати дослідження *кореляцій між копінг-стратегіями та особистісною зрілістю в дівчат* представлені в таблиці 6.

Таблиця 6. Кореляції між копінг-стратегіями та складовими особистісної зрілості у дівчат (r , p)

Шкали	Ставлення до свого «Я»	Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	Загальний рівень особистісної зрілості
Втеча-уникнення	-0,507 $p=0,019$	–	-0,448 $p=0,041$
Позитивна переоцінка	–	0,669 $p=0,001$	0,593 $p=0,005$

З'ясувалось, що в дівчат стратегія втечі-уникнення зворотно пов'язана з загальним рівнем особистісної зрілості ($p=0,041$) та ставленням до свого Я ($p=0,019$). Тобто, чим більше особистісно зрілою стає дівчина, там вона менше потребує ухилення й заперечення існування проблеми, тому що основним її ресурсом стає Я-концепція, стійка впевненість у своїй здатності подолати будь-які критичні ситуації. Позитивно з загальним рівнем особистісної зрілості ($p=0,005$) та здатністю до психологічної близькості з іншою людиною ($p=0,001$) пов'язана стратегія позитивної переоцінки: за мірою становлення особистісної зрілості дівчата починають сприймати виникаючі утруднення як певний виклик, подолання котрого сприятиме підйому на наступний щабель особистісного зростання. А найбільш важливою с точки зору можливості винайти щось корисне в складних обставинах є аспект особистісної зрілості – здатність зблизитись з іншою людиною. Остання означає довіру, прийняття, зацікавлення, та саме прояв такого ставлення до іншої людини є передумовою для подібного сприйняття самої себе й винайдення необхідного ресурсу для оволодіння ситуацією.

За результати дослідження *кореляцій між копінг-стратегіями та особистісною зрілістю у хлопців* виявлено пряму кореляцію між копінг-стратегією «планування рішення проблеми» з аспектом особистісної зрілості «ставлення до свого Я» ($p=0,049$). Подібно до дівчат, адекватна Я-концепція допомагає юнакам ефективно побудувати план дій, враховуючи власні ресурси, обставини й набутий, у тому числі й непрямий, досвід.

Висновки.

1. Дівчатам та хлопцям характерні різні вподобання стосовно стратегій долаючої поведінки. Дівчата схильні використовувати в першу чергу копінг-стратегію втечі-уникнення, меншою мірою – копінг позитивної переоцінки та конфронтації, в останню чергу – дистанціювання, самоконтролю та планування рішення проблеми. Хлопці більш схильні до стратегії самоконтролю та використовують її значуще частіше за дівчат, меншою мірою – до копінгів втечі-уникнення, дистанціювання, планування рішення проблеми, найрідше хлопці вдаються до копіngu пошуку соціальної підтримки. Втім загалом застосованість різних механізмів додання є помірною.

2. Загальний рівень саморегуляції як у дівчат, так і у юнаків є середнім ближче до високого. У стилі саморегуляції у дівчат переважає оцінювання результатів, у юнаків – планування та моделювання: ці процеси сформовані найкращим чином – на

межі з високим рівнем. Решта процесів (оцінювання результатів у юнаків, планування та моделювання в дівчат, програмування) є ефективними на середньому рівні. Регуляторно-особистісні якості у цілому розвинені на середньому рівні, натомість стилістична картина хлопців є більш зрівноваженою: в них гнучкість та самостійність представлені приблизно однаковою мірою, а в дівчат самостійність дещо превалює над гнучкістю. Також хлопцям гнучкість притаманна дещо більше за дівчат.

3. Молоді люди у середньому володіють задовільним загальним рівнем особистісної зрілості. Окремі аспекти виражені в дівчат і в хлопців подібним чином: мотивація досягнення – на задовільному, ставлення до свого Я – на незадовільному рівні. В дівчат життєва настанова розвинена задовільно, а в хлопців незадовільно, здатність до психологічної близькості та почуття громадянського обов'язку навпаки в хлопців розвинені на задовільному рівні, а в дівчат – незадовільно. Відмінності за почуттям громадського обов'язку є статистично значущими.

4. Кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та стилями саморегуляції виявились здебільшого зворотними, і це примушує думати, що використання значної частки різновидів долаючої поведінки не вимагає сформованості а ні системи регуляції діяльності у цілому, а ні окремих її складових. Так у хлопців дуже показово стратегії дистанціювання, самоконтролю, прийняття відповідальності та втечі-уникнення зворотно пов'язані з моделюванням, самоконтроль – з оцінюванням результатів, втеча-уникнення – з гнучкістю, пошук соціальної підтримки – з плануванням і загальним рівнем саморегуляції.

У дівчат стратегія дистанціювання зворотно пов'язана з плануванням, програмуванням, самостійністю та загальним рівнем саморегуляції, стратегія пошуку соціальної підтримки – з моделюванням. А от планування рішення проблеми позитивно пов'язане з розвиненістю системи саморегуляції загалом і процесом оцінювання результатів зокрема. Копінг самоконтролю в дівчат пов'язаний з оцінюванням результатів прямо, тоді як у хлопців зворотно, що утворює статеву специфіку стилю саморегуляції: дівчата поводяться стримано, оскільки така манера може входити до системи критеріїв оцінки власної успішності, а для хлопців контроль емоцій є самоціллю і вже не передбачає подальшої рефлексії.

5. Дівчата за мірою зростання загального рівня особистісної зрілості все частіше вдаються до стратегії позитивної переоцінки та рідше – до втечі-уникнення. Також використання копіngu

позитивної переоцінки прямо пов'язане із здатністю до психологічної близькості з іншою людиною, а копію втечі-уникнення – зворотно із ставленням до свого Я. Хлопці за мірою оптимізації Я-концепції більш тяжіють до стратегії планування рішення проблеми.

Наведений розгляд копію-поведінки в контексті стилю саморегуляції та особистісної зрілості є корисним для розуміння функціонування особистості та розробки моделей надання психологічної допомоги.

Перспективи дослідження. У подальшому ми вважаємо за корисне ширше дослідити зв'язки способів долаючої поведінки з аспектами особистісної зрілості як системного ресурсу опанування важких життєвих ситуацій у представників різних вікових категорій.

Список використаних джерел

- Дубчак Г.М. Аналіз стратегій копію-поведінки сучасних студентів. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том. 5: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2018, 18, С. 55-63. https://lib.iitta.gov.ua/720188/1/%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%87%D0%B0%D0%BA_2018.pdf
- Ігумнова О. Б. Емпіричне дослідження стратегій копію-поведінки та саморегуляції студентів-психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2019, 2, С. 57-64. <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7971/1/10.pdf>
- Yu. GIMAYEVA (Yuliya Gimayeva)
Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor of Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.
- A. MARKINA (Alona Markina)
Bachelor of Psychology, Psychologist
- Резнікова О. А., Шамардіна А. В. Копінг-стратегії та копію-ресурси у структурі копію-поведінки особистості студента. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2017, 6(2), С.80-85. http://nbuhttp://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/nvkhp_2017_6%282%29_17.pdfv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_6%282%29_17.pdf
- Соломка Е. Т., Хома Т. В., Хлопек А. Б. Опанувальна поведінка особистості у психологічних дослідженнях та деякі методи управління стресом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Психологія. 2021, 2, С.24-27. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.5>
- Пічурін В. В. Теоретико-методологічні основи психофізичної підготовки студентів інженерних спеціальностей в процесі фізичного виховання: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра наук з фізичного виховання та спорту: 24.00.02. Київ, 2018. 43 с. https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/17043/1/pichurin_v_v.pdf
- Шебанова В. І., Діденко Г. О. Копінг-поведінка у сучасних психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Оєсика, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2018, 39, 368-379. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.368-379>
- Ярош Н. С., Розумна М. В. Особливості копію-стратегій студентів, які виховувались у неповній родині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Психологія. 2020, 69, 29-36. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-04>

INTERCONNECTIONS BETWEEN COPING STRATEGIES, STYLE OF SELF-REGULATION AND PERSONAL MATURITY IN BOYS AND GIRLS OF STUDENT AGE

The article contains the research of connections between measure of coping strategies use, self-regulation system components formation and personal maturity in boys and girls, students of Humanities specialties of junior courses of higher education institutions. There was revealed that the boys and girls prefer different strategies for coping with stress. Girls first of all use escape-avoidance coping, and lastly use planning a solution to the problem. Boys are most often going to use self-control and do it significantly more often than girls, boys are most rarely prone to the search for social support. In general, the use of various coping mechanisms is moderate. The process of evaluating results dominates in girls' style of self-regulation, the processes of planning and modeling dominates among boys. These processes are developed on the border with a high level. The processes of programming, evaluating results in boys, planning and modeling in girls, and regulatory personality's qualities are formed at the average level. Young people generally have achieved a satisfactory general level of personal maturity. Of the components of personal maturity, both girls and boys have satisfactory level of achievement motivation and unsatisfactory level of attitude to self. In girls life attitude is formed satisfactorily, in boys it is unsatisfactory. Vice versa ability to psychological closeness and sense of civic duty are developed at a satisfactory level in boys, but unsatisfactory in girls. Differences in the sense of civic duty are statistically significant. Obtained correlations between coping strategies and self-regulation system components were mostly negative: all of them in boys, and more than half of them in girls. That is, the use of certain coping mechanisms occurs without involving the system of activity self-regulation. So in boys different coping strategies are inversely connected with such components of self-regulation system as modeling, results estimation, planning and total level of self-regulation. In girls there are inverse connections between strategies of distancing and planning, programming and general level of self-regulation, between search for social support and modeling. At the same time in girls there are positive connections between planning a solution to the problem strategy and general development of self-regulation and the process of evaluating results in particular. In girls self-control coping is positively connected with the process of evaluating results, while in boys this connection is inverse, and this indicates the presence of gender-specific self-regulation style. In girls positive reappraisal strategy is positively connected with general level of personal maturity and with ability

to psychological closeness, whereas escape-avoidance strategy is inversely connected with general level of personal maturity and attitude to own «I». Boys gravitate more towards to planning a solution to the problem strategy in terms of self-concept optimization.

Key words: coping strategies, style of self-regulation, personality maturity, boys, girls, correlations.

References

- Dubchak, H.M. (2018). Analysis of coping strategies of modern students. *Aktual'ni problemy psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka N.A.P.N. Ukrainy*. Psykhofiziologiya. Psykhologiya pratsi. Eksperymental'na psykholohiy. (5)18, 55-63. https://lib.iitta.gov.ua/720188/1/%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%87%D0%B0%D0%BA_2018.pdf [In Ukrainian]
- Ihumnova, O.B. (2019). Empirical study of coping-behavior strategies and self-regulatory students-psychologists. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnogo universytetu*. Seriya: Psykhologichni nauky, (2), 57-64. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-2-8> [in Ukrainian].
- Pichurin, V. V. (2018). *Theoretical and methodological bases of psychophysical training of students of engineering specialties in the process of physical education*. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya doktora nauk z fizychnoho vykhovannya ta sportu. https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/17043/1/pichurin_v_v.pdf. [In Ukrainian]
- Reznikova, O.A., Shamardina, A.V. (2017). Coping strategies and coping resources in the structure of coping behavior of student personality. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnogo universytetu*. Seriya: Psykhologichni nauky, 6(2), 80-85. http://nbuhttp://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2017_6%282%29__17.pdf v.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_6%282%29__17 [In Ukrainian]
- Shebanova, V.I., Didenko, H.O. (2018). Coping-behavior in modern psychological researches. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats' K-PNU imeni Ivana Ohyienka, Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka N.A.P.N. Ukrainy*, 39, 368-379. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.368-379> [In Ukrainian]
- Solomka, E. T., Khoma, T. V., Khlopek, A. B. (2021). Coping behavior of a personality in psychological research and some methods of stress management. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'nogo universytetu*. Seriya Psykhologiya, (2), 24-27. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.5> [In Ukrainian]
- Yarosh, N.S., Rozumna, M. V. (2020). Features of coping strategies of students who were brought up in an incomplete family. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina*. Seriya Psykhologiya, (69), 29-36. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-04> [In Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022 (The article was received by the Editorial office on 05.23.2022)

Стаття рекомендована до друку 21.06.2022 (The article is recommended for publication on 06.21.2022)

**Правила оформлення статей для фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія» (категорія Б)**

Вельмишановні автори!

Політику журналу на сучасному етапі зосереджено на необхідності підвищення академічного статусу завдяки новим вимогам до публікацій, що відповідають кращим міжнародним стандартам. При цьому мета такої політики спрямована на спрощення підготовки рукописів авторами та рецензування ревіюерами.

Основними напрямками профільності журналу залишається друк оригінальних (раніше не опублікованих) завершених наукових досліджень з різних галузей **психологічних наук**: теоретико-методологічних проблем психології, психофізіології, нейропсихології, психології особистості, соціальної психології, когнітивної психології, психології індивідуальних відмінностей, педагогічної психології, вікової психології, медичної психології, політичної психології, юридичної психології, організаційної психології, психології емоцій, історії психології, психології спорту.

Редакція приймає до друку виключно оригінальні, раніше неопубліковані матеріали, що не містять ознак плагіату (з вересня 2017 року згідно із Законом України "Про вищу освіту" не допускається використання даних, які було представлено у захищених дисертаційних дослідженнях). За умови наявності у роботі плагіату/самоплагіату повторно така стаття не розглядатиметься.

Переклад засобами онлайн-сервісів (типу Google Translate, Yandex перекладач, Prompt, тощо) є неприпустимим.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті: від 10 (без урахування списків літератури та резюме) до 30 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc, або *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2,5 см; знизу – 2,5 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 2 см. Папір – А4.

В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg. Ілюстрації та таблиці нумеруються арабськими цифрами та супроводжуються пояснювальними підписами, таблиці – тематичними назвами; на кожну ілюстрацію та таблицю потрібно посилатися в тексті публікації та зазначати їх порядковими номерами, наприклад: (рис.2), (табл.1). Підписи під рисунками у статтях, що опубліковані українською мовою необхідно надати також англійською мовою.

Увага! Просимо звернути увагу на те, що посилання у тексті оформлюються не як раніше (наприклад, [1], [2, с. 3]), а за АРА стилем: у круглих дужках прізвище автора - кома - рік видання роботи - (Іваненко, 2010). Якщо потрібно посилатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою - (Іваненко, 2010; Петрова, 2007; Сидоров, 2015).

Структура статті:

1. Номер УДК.
2. Ініціали та прізвище (Ім'я та По батькові (повністю), Прізвище_____), наукова ступінь, вчене звання, посада, назва організації, повна поштова адреса організації. (курсив) (інформація розміщена ліворуч).
3. e-mail
4. ORCID
5. Назва статті (ВЕРХНІЙ РЕГІСТР). **Важливо! Назва роботи може містити не більше 10 слів, має розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців. Слід уникати скорочень.**
6. Анотація і ключові слова (курсив) мовою статті з такими обов'язковими елементами: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження (від 500 знаків (без пробілів) та 5-10 ключових слів (через крапку)).
7. Текст статті, де присутні такі необхідні елементи:

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми / Introduction and the current state of the research problem (15% обсягу статті) постановка проблеми, її актуальність для теорії і практики.

Важливо у вступній частині чітко сформулювати понятійний апарат, щоб уникнути його неоднозначного трактування. У вступі також викладаються особливості сучасного стану дослідження проблеми. Окрім цього, редакція підтримує статті, в яких аналізуються результати досліджень наукових шкіл Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна з посиланням на них.

Мета / Aim.

Мета статті має чітко показувати предмет дослідження та бути конкретною (мета має бути одна!)__

Методи дослідження / Research methods (30% обсягу статті) (що можуть бути викладені в результатах дослідження).

Методи дослідження передбачають описання їх основного змісту, характеристик і показників, які вони фіксують, та одиниць вимірювання. **Увага!** Сюди також входить інформація щодо організації дослідження, якісних та кількісних характеристик вибірки тощо. Якщо Ви досліджуєте, наприклад, рівні сформованості певного явища, обов'язково тут необхідно подати його характеристику. Цей пункт має містити ВИЧЕРПНУ інформацію щодо процедури організації та проведення Вашого дослідження.

Результати / Research results (40% обсягу статті) (можуть мати як теоретичну, так й емпіричну частину).

Виклад основного матеріалу дослідження відповідно задач з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опис емпіричних результатів повинен містити конкретні дані, що підтверджують статистичну достовірність отриманих результатів. Останні можуть бути представлені у вигляді таблиць, графіків, діаграм (**приймаються у**

чорно-білому кольорі; можна використовувати «штриховку» та «узори») з подальшою інтерпретацією. У статті має бути представлений кількісний та якісний аналіз літературних джерел із проблеми.

Обговорення / Discussion (10% обсягу статті).

Обов'язковим є пункт «Обговорення», де автор окрім детального інтерпретування та пояснення отриманих даних, має презентувати їх порівняльний аналіз з науковими результатами як вітчизняних, так і зарубіжних учених за схожою проблематикою з посиланням на них, обґрунтувати наукову цінність та напрями практичного використання отриманих результатів. Цей пункт обов'язково має містити обґрунтування наукової новизни отриманих даних.

Висновки / Conclusion (5% обсягу статті).

Висновки з дослідження, які стисло висвітлюють сутність отриманих результатів згідно з поставленими у роботі завданнями. **Важливо! У висновках не повинно бути даних, яких немає у змісті статті!**

8. **Список використаних джерел** оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015.

Бібліографічне посилання» (за алфавітом: спочатку кирилиця, потім латиниця).

9. **References.** Література в романському алфавіті в АРА стилі. Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author. (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

* імена, прізвища транслітеруються, назви статей та решта інформації перекладаються. При транслітерації слід дотримуватись вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. №55.

Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliteratsiia> та з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>

У списку використаної літератури рекомендується не більше 50% вітчизняних джерел, інші – зарубіжні виключно із БД Web of Science чи Scopus. При узагальненні літературних даних бажано посилатися на роботи, опубліковані протягом останніх 10 років. Перед тим, як формувати текст статті, автор аналізує кількісно та якісно роботи на момент написання статті є у WOS чи Scopus з проблеми, включаючи надання інформації про кількість джерел за кожним її типом (монографії, статті, тези тощо). Після цього робиться якісний аналіз джерел, на основі якого автор виділяє в тексті статті основні тенденції або напрями у пізнанні явища, що вивчається. Посилання на конкретних авторів в аналізі літератури допускається лише у випадку, якщо отримані ними дані суперечать точці зору автора статті або є основоположними для цього дослідження, по тексту – за умов цитування.

10. Інформація українською чи англійською мовою (відмінною від мови статті):

- ПІБ автора, інформація про автора (науковий ступінь, вчене звання, назва та адреса організації, в якій працює автор).

- Назва статті.

- Авторське резюме (актуальність, мета, методи, результати дослідження та висновки) обсягом від 1800 знаків і ключові слова.

Приклад оформлення статті для подання до фахового збірника «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

DOI

УДК 159.9.072.432

І. І. ІВАНЕНКО (Іван Іванович Іваненко)

к. психол. н., доцент,

доцент кафедри прикладної психології,

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна.

e-mail

<https://orcid.org/>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДКРИТОСТІ ДОСВІДУ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТІВ

У статті розглянуто поняття відкритості досвіду в рамках моделі Великої п'ятірки. і ... (продовження тексту анотації не менш, ніж 500 знаків(без пробілів)).

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний компонент індивідуального досвіду, відкритість досвіду, смисложиттєві орієнтації, студенти.

В даний час інтерес _____ Продовження тексту публікації _____

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Перевозна Т. О., Харчій О. М. До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія.*

2015. Вип. 58. С.33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976>

2. Ajzen I. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes.* 1991. Vol.50 (2). P. 179-211.

3. Dobewall H, Tark R, Aavik T. Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*. 2018. Vol. 13(4). P.859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>

I. IVANENKO (Ivan Ivanenko)

PhD (Psychology), Associate professor,

Associate Professor of Department of Applied Psychology,

V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 4, Kharkiv, 61022 Ukraine.

e-mail

<https://orcid.org/>

THE RELATIONSHIP OF OPENNESS OF EXPERIENCE AND LIFE-SENSE ORIENTATIONS OF STUDENTS

The article considers the concept of openness of experience within the framework of the model of the Great Five. The phenomenon of sense-orientation of the personality is analyzed; the role of openness of experience and ... (не менш, ніж 1800 знаків).

Keywords: individual experience, personal component of individual experience, openness of experience, sense-life orientation, students.

References

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.

Dobewall, H., Tark, R., Aavik, T. (2018). Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*, 13(4), 859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>

Perevozna, T.O., Khartsii, O.M. (2015). To the question of research of features of system of significant spheres of vital activity of the person. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo. universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia Psykholohiia*, 58, 33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976> [in Ukrainian].

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна
Серія “Психологія”

Випуск 72

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Гірник С.А.

Підписано до друку 30.05.2022 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 7,3. Обл-вид. арк. 7,6.
Наклад 50 пр. Зам. № Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32